

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

HÜSEYN İSMAYILOV

**GÖYÇƏ AŞIQLARI
VƏ EL ŞAİRLƏRİ**

I cild

BAKI – “SƏDA” – 2006

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

REDAKTOR: **Teymur BÜNYADOV**
akademik

RƏYÇİLƏR: **Nizami CƏFƏROV**
filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü
Qara NAMAZOV
filologiya elmləri doktoru, professor,

NƏŞRİNƏ MƏSUL: **Əziz ƏLƏKBƏRLİ**
filologiya elmləri namizədi

Hüseyn İsmayılov. Göyçə aşığıları və el şairləri, I cild,
Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2006, 492 səh.

ISBN 5-8066-1504-6

Kitabda Göyçə aşığı muhitinin ilk məlum simalarından (Ozan İbrahim, Ozan Heydər) başlamaqla Miskin Abdal və digər görkəmli nümayəndələrinin (Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili, Dərdli Nəsib, Ağ Aşığı, Aşığı Musa, Aşığı Alı və Şair Məmmədhüseyn) ədəbi irsi toplanmışdır.

© Folklor İnstitutu, 2006

AŞIQ SƏNƏTİNİN BEŞİYİ GÖYÇƏ

Azərbaycanda mövcud aşiq mühitlərinin regional, lokal etnik-mədəni sistem hadisəsi kimi vahid bir mədəni tamın (ümumtürk mədəniyyəti kontekstində götürülən aşiq sənətinin) bir-biri ilə qarşılıqlı təsir və əlaqədə olan, ayrı-ayrı keyfiyyət göstəriciləri baxımından spesifiklik kəsb etməklə yanaşı, tipoloji ümumilik xarakteri daşıyan sənət fenomeni olması aydındır. Lakin mövcud aşiq mühitlərinin lokal etnik-mədəni spesifikası yalnız onların coğrafi mühit, mühitə mənsub sakinlərin (sənət subyektinin) yaşam tərzi, ətraf gerçəkliyə münasibətindəki fəlsəfi, ictimai baxışların özəllikləri və s. ilə şərtlənən formal sənət elementlərinin (repertuar, rəqs, musiqi və s.) variantlılığı ilə məhdudlaşmır. Mövcud aşiq mühitlərinin qarşılıqlı dialektik münasibətində törənən və törədici, genetik bazis və üstqurum münasibətləri də mövcuddur və mühitlərə bu səpkidən yanaşma elmi baxımdan olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mühit diferensiyasından əvvəlki mərhələdə aşiq sənəti lokal coğrafi məkanda və deməli lokal sənət çevrəsində özünün təşəkkül və təkamül mərhələlərindən keçməli, sənət bütün estetik göstəriciləri ilə bitkinləşməli, yalnız bundan sonra onda diferensiasiya baş verməlidir. Aşiq sənətinin inkişafda mərhələ və tip təsnifatının bu şəkildə modelləşdirilməsini bizə bu sənətin öz təbii inkişaf dialektikası diqtə edir.

Bu baxımdan aşiq sənətinin mövcud mühitləri içərisində Göyçə aşiq mühiti digər mühitlərin genetik bazası (törədici) statusundadır. “Tarixdə hər şey bizim üçün folklor-dan, folklor isə... Göyçədən başlayır. Rübabin (Füzuli qəlbini-nin telinin) vətəni Dəclə və Fərat arası, lirikanınkı – Egey dənizinin sahili, qopuzun vətəni isə Göyçənin bətninin, bağrının başı olub. Hər halda qopuzdan ilk ilahi, şifahi simfonik səda Qafqaza Göyçədən yayılır” (Yaşar Qarayev).

X-XI əsrlərdə, əsasən, təsəvvüfi ideya bazası əsasında

qərarlaşan islam mədəniyyəti ilə qədim türk mədəniyyətinin sintezindən, vəhdətindən doğulan aşiq sənətinin təşəkkül və təkamülü olduqca mürəkkəb bir proses olmuşdur. Bu mürəkkəblilik, ilk növbədə, bu sənət fenomenini vəhdətdə doğuran qədim türk mədəniyyətinin ideya əsasları ilə islam mədəniyyətinin ideya əsaslarının anoloji məqamlarının yaxınlaşması hesabına (islam monoteizmi və türk tanrıçılığı), ziddiyyətli məqamların bir-birinə qarşılıqlı güzəştə getmə hesabına qaynayıb-qovuşması prosesi ilə şərtlənir. Məhz buna görə, aşiq sənətinin istənilən inkişaf mərhələsində konseptual məzmununu da bədii-estetik ideyadan daha çox, estetikləşən fəlsəfi ideya müəyyənləşdirir.

Bir tərəfdən, indiyə qədərki folklorşünaslıq fikrimizdə aşiq sənətinin genezisi və inkişaf mərhələləri haqqında konsepsiyanın mövcud olmamasını, digər tərəfdən isə Göyçə aşiq mühitinin əsas ideya-estetik baza statusundan qaynaqlanaraq bu mərhələləri özündə daha dolğun əks etdirməsini nəzərə alaraq biz bu problemin elmi həllini tədqiqatlarımızda başlıca məqsədlərimizdən birinə çevirmişik.

Azərbaycan mədəniyyətinin və şifahi xalq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rolu ilə seçilən, sənəti və sözü, musiqini və poeziyanı mükəmməl şəkildə özündə birləşdirən aşiq sənəti ədəbi-mədəni bir fenomen kimi kifayət qədər mürəkkəb təkamül yolu keçib; həm forma, həm də məzmun baxımından kamilləşərək, bütövlükdə böyük bir mədəniyyətə malik xalqın ədəbi-estetik ehtiyacını ödəmək funksiyasını uğurla yerinə yetirib. Göyçə aşiq mühiti öz inkişafında aşiq sənətinin təşəkkülü, təkamülü və intibahı mərhələlərinin hər üçünü bütün dolğunluğu ilə əks etdirir.

Xüsusilə, etnik-mədəni arealın mərkəzdən və siyasi nüfuzdan kənar periferik məkanında, bizim milli mədəniyyətimiz tarixində tərəkəmə-elat adıyla keçən, əski xalq ənənələrini mühafizəkar şəkildə qoruyan toplumlarda aşığın statusu, rolu və funksiyası həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə

yətcə daha böyük, daha miqyaslı və daha dolğun olub. Qeyd etdiyimiz lokal xarakterli spesifikasiya, ilk öncə həmin keyfiyyətləri tam dolğunluğu ilə özündə ehtiva edən Göyçə mühitinə aiddir.

Göyçəni ədəbi-mədəni mühit kimi səciyyələndirən başlıca göstərici qədim türk xalq ənənələrinə maksimum bağlılıq, sadıqlıq və türk özgürlüyüdür. Türkün öz kökündən qopmadığı, bütün mədəni institutlar üzrə öz kökü üstə bitdiyi və ucaldığı, milli dəyərlər sisteminin optimal elementlərlə zənginləşdirdiyi ən mükəmməl mühit də Göyçədir. Əfsanəvi Oğuz Xan da, Tanrıçı ata (peyğəmbər) Qorqud da öz ruhi-mənəvi ömrünü daha çox bu yurdda yaşayıb; dil, din, fikir və sənət yaddaşından bu günədək silinməyib. Azərbaycan türk musiqisi Şərqi musiqisini, Azərbaycan türk poeziyası klassik Şərqi poeziyasını müvafiq olaraq yalnız göyçəli aşığın sazında və sözündə üstələyib; şairi şeirdə, sənətçini sənətdə, mömini Tanrı sevgisində hey-rətdə qoyub. Şeir və sənət mükəmməlliyi ilə yanaşı, din və iman kamilliyi, haqq-ədalət və mərifət elminin ədəb-ərkan qaydaları adi məişət hadisəsi səviyyəsində möhkəmlənib, bütöv bir mədəni Göyçə fenomenini şərtləndirib.

1988-ci ildən Ermənistan tərəfindən birdəfəlik deportasiyaya məruz qalmış Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalı Azərbaycan aşığı sənətinin, saz və el şairliyinin beşiyi olmuşdur. Saz da, havacat da, aşığı şeiri də, ağır məclislər aparan sənətkar da Göyçədə formalaşmış, mükəmməlləşmiş, yaxın və uzaq ərazilərə buradan yayılıb. Aşığı sənətinin bizə məlum olan ilk nümayəndəsindən – Qurbanidən xeyli əvvəl yazıb-yaratmış Miskin Abdalla başlayan bu sənət yolu XVII əsrin Dərdli Nəsimi, onun şagirdi Şimpırlı Qul Mahmud kimi sənətkarlarının yaradıcılığı ilə inkişaf edərək Məmmədhüseyn, Musa, Alı, Ələsgər və XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış onlarla ustad sənətkarın timsalında özünün yüksək zirvəsinə çatır və bu şəxsiyyətlərin adı və ünvanı ilə

Göyçə mahalı xalqımızın saz-söz sənətinin müqəddəs məbədghinə çevrilir. XIX əsrdə Göyçədə aşiq şeiri ilə yanaşı, klassik poeziyamızın da müxtəlif forma və şəkillərində gözəl sənət əsərləri yaranır. Şeirlərini sazsız söyləyən Zodu Usta Abdulla, Mirzə Bəylər, Hacı Əliş ağa, Əziz, şair Aydın kimi el şairləri klassik poeziya ilə aşiq şeiri ənənələrini qovuşduraraq doğma ədəbi mühitin üfüqlərini daha da genişləndirir, ona yeni ruh, tərəvət gətirirlər. Bu coşqun yaradıcılıq mühiti yeni-yeni qüdrətli saz-söz ustalarının, el şairlərinin yetişməsinə güclü bir zəmin yaradır. Göyçə aşiq mühitinin zəngin yaradıcılıq yolu keçməsinə, yüksək təşəkküllü sənət səviyyəsinə ucalmasını, ilk növbədə, həmin ərazinin folklor mühitində mövcud olan mənəvi-estetik və ədəbi poetik ehtiyatları şərtləndirmişdir; sənət şəcərəsində mükəmməlləşən ənənə fərdi istedadlar, övliyələr və haqq aşıqları tərəfindən fasiləsiz olaraq gücləndirilmişdir.

Təbii ki, aşiq sənətinin qaynaqları və tərəqqi dinamikasının öyrənilməsi öncə bu sənət haqqında ən etibarlı informasiyaların saxlandığı aşiq ədəbiyyatının, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, dil, din, bədii təfəkkür, sosial-psixoloji davranış və s. kimi stereotiplərin, etnik atribut və elementlərin bir yerə cəm olduğu fondun” (164, s.15), total mətn materialının elmi təhlilindən alınan sistemli bilgilərdən keçir. Sənətin öyrənilməsi heç də bütün hallarda mükəmməl olmayan fikir və mülahizələrin toplanması ilə tamamlanmır. Həm də həmin sənətin mühafizəkar şəkildə, əski dəyərlər sistemində qorunduğu canlı və zəngin mühit mövcuddur. İlk bitirdiyi insanı Türk olan ulu Göyçənin müqəddəs torpağında həmin insan laylanı sazla çalmışdır; Göyçədə dünyaya gələnə də sazın avazı qarşılamaş, şad günündə sazla kefi sazlanmış, pərvazlanmış, dünyadan gedənə də saz yola salmış, sızlamışdır.

Qədim oğuz-türk torpağı Göyçə Azərbaycan aşiq yaradıcılığının qaynar çeşməsi, özəyi, mayasıdır. Göyçə aşiq

mühtəmi misilsiz sənətkarlar yetirmiş, Azərbaycan ədəbi arsenalına milli ruhun tam dolğunluğu ilə iştirak etdiyi möhtəşəm poeziya antologiyası təqdim etmişdir.

Aşıq sənətinin (məhz sənətin!) təkamül dövrü Səfəvi hakimiyyətinin Şah İsmayıl dövründəki ideyalardan – milli özünəməxsusluqdan, türk xalq sufizminə məxsus ideyalardan tədricən uzaqlaşması, başqa sözlə milli və dini ideoloji zəminin getdikcə tənəzzülə uğraması prosesi ilə şərtlənir. Səfəvi hakimiyyəti dövründə (1501-1736) sözügedən sənətin sosial-mədəni əsasını təşkil edən zümrə sufi mürşidlər və müridlərdən ibarət olmaqla dövlət idarəçilik sisteminin siyasi xadimləri idilər. Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyası da şiəlik, ələvilik, qızılbaşlıq kimi məzhəbi və təriqəti əsaslar üzərində qurulmuşdu. “XVI əsrin sonlarından Səfəvi dövlətinin xarakteri tədricən dəyişdi. Səfəvi dövlətini iqtisadi-siyasi böhrandan çıxarmağa çalışan I Şah Abbas bir sıra islahatlar keçirdi, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan qızılbaş əyanlarına deyil, irandilli etnik ünsürlərə arxalanmağa başladı. 12 minlik tüfəngçilər, 10 minlik qulamlar dəstəsi, topxana və topçu hissələri təsis edildi. Qorçularla birlikdə daimi ordunun sayı 44 min nəfərə çatdırıldı. Həmin hərbi hissələr qeyri-qızılbaş etnik nümayəndələrdən (fars, kürd, erməni, gürcü) təşkil olunmuşdu. Bunun nəticəsində də qızılbaşların orduda mövqeyi xeyli sarsıldı. I Şah Abbasın yürütdüyü siyasətdən narazı qalan qızılbaş tayfalarından ən üsyankarı – təkəllilər 1596-cı ildə şahın əmri ilə tamamilə məhv edildilər. İslahatlar nəticəsində dövlət aparatında əksəriyyəti farsdilli ünsürlərdən ibarət olan bürokratların rolu gücləndi. Paytaxtın İsfahana köçürülməsi (1597-1598) və İranın daxili vilayətlərinin iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyətinin artması Səfəvilər dövlətinin tədricən İran dövlətinə çevrilməsinə səbəb oldu” (ASE, VIII c., B., 1984, s.405). XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi ilə qızılbaşlıq ideologiyasının daşı-

yıcıları olan sufi-aşıqlərin cəmiyyətdəki mövqeyi də sarsılır. “Şah II Təhmasibin (1722-1732) sərkərdəsi olmuş Əfşar tayfasına mənsub Nadirqulu (1688-1747) 1732-ci ildə II Təhmasibi taxtdan salmış, onun oğlu azyaşlı III Abbasi şah elan edərək, özü guya ona qəyyumluq etmiş, əslində isə hakimiyyəti qəsb etmişdi. III Abbasın ölümündən sonra (1736, fevral), Muğan qurultayında özünü şah elan edərək, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdu” (ASE, VII c., B., 1983, s.146). Nadir şahın sərt siyasi rejimi sufi-ideoloji bazadan imtina etməklə mistik təmasla qüdrətdən tükənməz enerji alan və bu mistik-ideoloji əsasla dövləti gücləndirən sufi kütləsini saraydan, yerli idarəçilikdən, ordudan və digər siyasi-ideoloji mövqelərdən məhrum etdi. Hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan sufi zümrənin bir hissəsi yenidən təkkələr təşkil edərək təsəvvüf ideyalarını yaşatmaqda davam etdilər. Digər bir qismi isə sufi ayinlərində qazandıqları zəngin ilahi musiqi və qeyri-adi şairlik təcrübəsi ilə sənətçi kimi kütlənin içinə getdilər. Dərviş xirqəsini soyunmuş, sazla və sözlə süslənmiş bu haqq aşiq-ləri çox sürətlə sənət meydanını fəth etdilər. Ozanın sənət səhnəsindən çıxmasının əsas faktoru da bu rəqabətə dözməməsidir. Bizim bəzi məhdud təsəvvürlü oppo-nentlərimizin də məsələni anlaması üçün qeyd edim ki, bu rəqabət müasir sənətdə təxminən ara müğənnisi ilə xalq artistinin müqayisəsi analogiyasında olduğu kimidir.

Beləliklə, sosial-mədəni mühitin siyasi faktorlarla şərtlənən deformasiyası nəticəsində sufi kütlə funksional baxımdan aşağıdakı şəkildə üzvlənir:

1. Təkkələr təşkil edərək təsəvvüfi ideyaları yaşadan mistik sufilər. Qeyd edim ki, Cənubi Azərbaycanda indi də belə təkkələr mövcuddur.

2. Təkkədə və təkkədənkənar sufi musiqi və poeziya-nı yaşadan, amma sənətçi kimi məclislərə getməyən sufi-lər, müasir terminalogiyada “el şairləri”.

3. Saz çalib, söz qoşan sufi aşıqlar. Bunlar da tədricən sufi ideyalardan uzaqlaşır.

Bu tarixi-mədəni proses Göyçədə bir qədər fərqli özəlliklərlə müşayiət olunur. Belə ki, sufi ocaqların nüfuzunun saxlanması sənətçilik mərhələsinə keçidi həmin dövrə aid etməyə imkan vermir. Şifahi ənənədə dövrümüzə qədər gəlib çatan poetik nümunələr tamamilə sufi mahiyyətli olduğundan XVII-XVIII əsrlər hələ tam mənada sənətçilik dövrü kimi xarakterizə olunmur. Amma bu mərhələdə qeyd etdiyimiz üç üzvlənmə istiqamətinin hər birindən bəhs etmək mümkündür. Doğrudur, təkamül prosesini geniş şəkildə izləmək üçün adları və bir çox şeir örnəkləri Göyçə aşıqlarının hafizəsindən silinməmiş sənətkarların yaradıcılıq nümunələrindən alınan bilgiler kifayət etmir. Lakin dövr, sənət, musiqi və ədəbiyyat haqqında minimum təsəvvür yaratmaq imkanından da tamamilə məhrum deyildir.

Sufi dərvişlərin sarayda uzunmüddətli iştirakı onların praktikasına – musiqidə, rəqsdə, şeirdə və sənətdə bir sıra əlavələr edir. Saz musiqisinin mükəmməlləşməsi, sufi aşıq yaradıcılığına divan ədəbiyyatının təsiri ilə bir sıra janrların daxil olması məhz bu dövrdə baş verir. Sarayın musiqi və poetik ənənələri əyalətlərə, tərəkəmə-elat mühitlərinə yenidən, bir qədər də keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalaraq daxil olmağa başlayır.

XVII-XVIII əsr xalq şeirinin Dərdli Nəsim, Şımpırlı Sevgili, Qul Mahmud, Zodlu Fatma xanım kimi Göyçədə yaşamış görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı həmin mərhələnin məhsuludur.

Kökləri və qaynaqları dünyagörüş kimi əski türk inamlarına (əcdad kultuna, tanrıçılığa və islamın içində yaranan türk sufi təriqətlərinə), sənət kimi xalq musiqisinə, ədəbiyyat kimi el şairliyinə bağlanan aşıq sənəti (və müvafiq olaraq poeziyası) Göyçədə öz ilkinliyini və təbiiliyini

daha çox qorumaqla yanaşı, həm də bütövlükdə Azərbaycan folklor arealında xüsusi seçilən zirvə məqamına yüksəlib. Təbii ki, bunu hər şeydən öncə təbiətin saflığı və cəmiyyətin səmimiliyi, inamın və dinin kamilliyi, ədəbiyyat və musiqi ənənəsinin zənginliyi şərtləndirib.

Göyçə mahalı əsrlər boyu Azərbaycan xalqının saz və söz məbədgahlarından biri olmuş, onun yetişdirdiyi istedadlı sənətkarlar poeziyamızın iftixarına çevrilmişlər. Göyçə saz və söz sənətinin hansı əsrdə yaranması haqqında qəti və dəqiq mülahizə söyləmək çətin olsa da, bu sənətin son 5-6 əsr ərzində daşıyıcısı olan görkəmli şəxsiyyətlərinin adlarını sıralamaq mümkündür. Oxşar sənət hadisəsi kimi ozan sənətinin Göyçədə çox qədim zamandan mövcud olduğunu sübut edən faktlar və dəlillər də məhdud kəmiyyətdə deyildir; bir tərəfdən Göyçədə Ozanlar kəndinin mövcudluğunu, digər tərəfdən isə Ozan Cəlil, Ozan Heydər, Ozan İbrahim kimi orta çağ oğuz sənətçilərinin yaddaşlarda saxlanması faktı Göyçədə sənət ənənəsinin məzmunca dəyişsə də, formaca fasiləsizliyindən xəbər verir. Göyçədə müasir tipli aşiq sənəti Tanrı sevgisi ilə, mənəvi kamilləşmə və ruhi saflaşma yolu ilə övliya, pir məqamına yüksəlmiş təriqət başçısı, mürşidlər mürşidi Seyid Hüseyin (Miskin Abdal) babadan və onun müqəddəs ocağından qaynaqlanır.

“Göyçə aşıqlarının səsi uzun zamanlar Bəsrə, Bağdad, Hələb, Tehran, Buxara üfüqlərində gəzib dolaşmış, hər yerdə sonsuz hörmət və məhəbbətlə qarşılanmışdır. Göyçə aşiq örnəyi Azərbaycan aşiq sənətini və ümumən aşiq-ozan sənətini bütöv bir ardıcılıqla təkmilləşdirilmiş, onu yeni-yeni saz-söz tapıntıları ilə zənginləşdirmişdir”.

Göyçə aşıqlığının əsas səciyyəsi onun qutsal mahiyyətli, inam, iman və dini-ruhani xarakterli olması, zaman-zaman kamilləşərək təriqət halını almış türk panteizmini əsas ideya mənbəyi olaraq daşmasıdır. Azərbaycanın baş-

qa aşiq mühitlərindən fərqli olaraq Göyçədə saz musiqisi və aşiq poeziyası müqəddəs hadisə sayılır, aşiq şeiri qutsal mahiyyətli müqəddəs kəlam kimi (ata sözü kimi danışılır) anlaşılır. Burada aşığın ustadla dinləyici arasındakı mediativ funksiyası sənətçi artistdən, aktyordan daha çox Tanrı ilə bodun arasında, Allahla insan arasında ruhi əlaqəni təmin edən türk övliyaçılıq (ata, baba və dədə) ənənəsinin təzahürü kimi seçilir. Ona görə də Göyçədə sırf əyləndirmə funksiyası daşıyan başqa aşiq mühitlərinin sənətçilərindən fərqli olaraq söz səviyyəsində oranjeman, musiqi səviyyəsində improvizasiya məqbul sayılmır. Çünki Göyçədə çoxsaylı ustad aşıqlar səviyyəsində qəlibləşmiş, kononik standartların ciddi şəkildə gözləndiyi saz və söz ənənəsi mövcuddur. Bu ənənə XIX əsrdə Ağ Aşiq (Allah-verdi), Aşiq Alı və Aşiq Ələsgər kimi vergili şəxsiyyətlərin, qutsal simaların sənət təcrübəsində və ədəbi irsində daha da möhkəmlənib.

Türk sufizmi, türk ürfan elmi reallaşma və ya təzahür imkanlarını görə Ələsgərdə zirvə məqamına yüksəlir.

Ürfanın əsas xarakterik cizgiləri belədir: Allahı tanımaq və ona qovuşmaq 4 mərhələdən keçir: şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət. Hər mərhələ isə 7 pillədən ibarətdir: Tələb, eşq, mərifət, istiqna, tövhid, heyrət, fəna.

Zaman və məkan çevrəsində hərəkət 5 inkişaf xəttinə gedir: kəsrəti-vücut, kəsrəti-mövcud, vəhdəti-vücut, vəhdəti-mövcud və şuhud. Aləm-iki yerə bölünür: aləmi-lahud və aləmi nasut. Məkan 4 zamandan keçir: aləmi-ərvah və ya bəzmi-ələst, ana bətni, dünya və axirət.

Ələsgərin “Ələstdən bəli dedim, nə xoş kamaldı yüküm” misrası birbaşa Qurani-Kərimlə bağlıdır. Quranda adı çəkilən bir hekayə bu misrada simvollaşdırılmış, işarələnmişdir: “Ələst aləmində – Mən sizin Rəbbinizəmmi? sualına siz bəli dediniz”. Ələsgər həmin “bəli” deyənlərdəndir. Ələsgər deyir ki, mən Tanrımı yaradılışdan, ruh

kimi yarandığım ilk andan tanıyıram. Həmin “yük” Tanrı informasiyasıdır, daşınması Ələsgərə həvalə olunub. Ərəb sufizmindən fərqli olaraq türk sufizmində, konkret olaraq Ələsgər poeziyasından görünən onun təriqət mənsubiyyəti Tanrıya Məhəmməddən yox, Həzrət Əlidən qovuşur. Ələsgər Həzrət Əli missiyasının davamçısı, Əli ruhunun daşıyıcısıdır:

*Pasibanı oldum dost irahınan,
Soruşdum, öyrəndim, yar salamatdı.
Belə məlum olur Şahlar-şahının,
Bizə mərhəməti var, salamatdı.*

Aşıq sənətinin öyrənilməsində həm Göyçə aşıq yaradıcılığının poetik ehtiyatı, həm də ustad-şagird ənənəsində yaddaşlaşan sənət, onun spesifikasi və tarixi mərhələləri haqqında məlumatlar folklor və tarixi informasiya olmaqla iki səviyyədə araşdırıla və təhil oluna bilər:

1. Göyçə aşıqlarının aşıq sənəti haqqında verdiyi bilgiler (subyekt informasiyası).

2. Göyçə folklorundan və aşıq poeziyasından gələn analogi sənət hadisəsi haqqında bilgiler (mətn informasiyası).

Göyçə aşıqlarından alınan məlumatın statistik xronoloji göstəricisi sənətkar subyektinin XIII-XVII əsrlər üzrə diaxron sırasını belə təqdim edir: Ozan Cəlil, Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Miskin Abdal, Dərdli Nəsim, Zodlu Fatma xanım, Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili...

Azərbaycan aşıq sənətinin ən zəngin mühiti olan Göyçədə XVI əsrdən sonra hansısa ozanın mövcudluğu haqqında əldə konkret məlumat yoxdur. Şifahi yaddaşda saxlanan məlumatlara görə, Göyçədə ozanların son nümayəndələrindən üçünün adı bəllidir: Ozan Cəlil, Ozan Heydər və Ozan İbrahim. Bunların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövr aşıqlığın “dədə” mərhələsinə (sufi aşıqlıq, sufi dərvişlik, haqq aşıqlığı) təsadüf edir. Ozan Cəlil haqqında məlumatlar olduqca məhduddur. Əldə onun konkret yara-

dıcılıq nümunəsi də yoxdur. Ona görə də məhz ozanın regional səciyyəsinə (konkret olaraq Göyçə mahalı üzrə) müəyyənləşdirmək problem kimi açıq qalır. “Ozanlar” kəndi və “Ozan Cəlil” adları fakt kimi bu sənətin mövcudluğunu təsdiqləsə də, geniş məlumat vermək, ozan fenomenini haqqında təsəvvürləri genişləndirmək imkanından məhrumdur. Ozan Heydər və Ozan İbrahim adlarındakı Ozan ad-titulu isə daha çox şərti xarakter daşıyır. Əslində bu, “ozanlar” da sufi aşıqlardır və burada ozan ad-titulu iki mənəni ifadə edir:

1. Sənət tipi kimi klassik aşiq sənətini;

2. Aşiq sənətinin əski deyiliş formasını;

Bura üçüncü bir ehtimal da əlavə olunur:

3. Ozanlıqdan sufiliyə, təriqətə daxil olan sənətçilər.

Bu, tamamilə, mümkündür. Çünki təriqətdə olan sufi dərvişlərin müxtəlif sosial statuslu olması şübhə doğurmur. Əlbəttə, aşıqlıq sənət hadisəsi deyil, dini-mistik, sufi-təriqət hadisəsidir. Aşiq sözü də sənətkar demək deyil, bu mənada ona və daha doğrusu, onun sənətçi hissəsinə ozan deyilməsi terminoloji baxımdan da özünü doğruldur. Ona görə də bizim Ozan Heydər özünü daha çox aşiq kimi göstərir. Məlumatların və örnəklərin aşiq ənənəsində, yaddaşında gəlib çatdığını nəzərə alsaq, onda məsələyə bir qədər fərqli yanaşmaq lazım gəlir. Çünki aşıqlar (sufilər) ozanlaşdığı kimi, ozan repertuarını da özlərinə uyğun şəkildə bir növ “aşıqlaşdırıblar”. Yəni, istər ədəbiyyat, istərsə də musiqi səviyyəsində öz repertuarlarını uyğunlaşdırıb auditoriyaya təqdim ediblər. Ozanın yerində, onun əvəzinə öz repertuarları ilə çıxış ediblər. Ozan Heydərə həm də aşiq Heydər deyilməsi bu baxımdan özünü doğruldur. Aşiq Heydər (XV əsr) öz dövrünün kamil saz-söz ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Bu günümüzdə gəlib çatan bir çox saz havalarının yaradılması onun adı ilə bağlıdır. Xalqımızın böyük məhəbbətlə sevdiyi, peşəkar aşıqlar tərəfindən yük-

sək qiymətləndirilən “Heydəri” (bu havaya “Məmmədhüseyni” də deyirlər), “Saritel”, “Baş saritel” (ilkin adı “Kəvəri” olmuşdur) kimi məşhur havaların məhz onun tərəfindən yaradıldığı apardığımız axtarışlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir.¹

Göyçə aşığı aşıq şəcərəsini birmənalı şəkildə Miskin Abdaldan başlayırlar.

“Əlbəttə ki, pir, övliya Miskin Abdal Göyçənin bül-lur, şəffaf poeziya səmasında yeganə ad, tənha ulduz kimi parlamır... Miskin işığından bir nur Miskindən, sonralar da neçə adda və imzada, neçə-neçə sazda və sözdə şölələ-nir. Xüsusən, XIX yüzildə bu nurdan od tutan atəş, aya və günəşə qədər gedib çatan torpaq və yer işığına çevrilir. Ağ Aşıq, Məmmədhüseyn, Aşıq Alı, Aşıq Musa, Alməmməd ocağı və bütün bunların yekunu, zirvəsi kimi Aşıq Ələsgər poeziyası yaranır”²

Qırılmaz və fasiləsiz ustad-şagird ənənəsi üzərində qurulan və Azərbaycan aşığı sənətinə XVI-XVIII yüzillik-lərdə Dəliqardaşlı Aşıq Rəhim, oğlu Heydər, Dərdli Nəsim, Zodlu Fatma xanım, Aşıq Qasım, Zərgər Əhməd, Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili kimi nəhəng sənət bahadırları bəxş etmiş poeziya və sənət məbədgahı XIX yüzillikdə aşığı sənətini və poeziyasını əlçatmaz bir zirvəyə qaldırdı. Ağ Aşığın (Aşıq Allahverdinin), şair Məmmədhüseynin, Aşıq Musanın, Aşıq Alının, ölməz poetik dühası ilə tək-cə Göyçənin deyil, bütöv türk bədii-estetik düşüncəsinin, poeziyasının, ulu qopuzunun və sazının yeni, qüdrətli yüksəliş dövrü başladı. Poeziya və sənətin ən uca zirvəsinə yüksələn Dədə Ələsgərin ölməz sənət estafeti Göyçədə heç bir za-

1. H.İsmayılov. Göyçədə ozan sənətinin son nümayəndələri. – “Dədə Qorqud” jur., 2002, № 4.

2. Y.Qarayev. Göyçəyə qayıdan yol folklordan keçir. AFA, III kitab, Göyçə folkloru. B., 2000, s. 13.

man səngimədi. Bu sənəti Göyçədə Alçalı Məhərrəm, Çoban Məhəmməd, Zodlu Usta Abdulla, Mirzə Bəylər, Şair Hacı, Şişqayalı Şair Aydın, Növrəs İman, Bəhmən, Xəstə Bayraməli və adını çəkmədiyim neçə-neçə ölməz söz-saz ustaları davam etdirdilər.

“Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövranıdır” – yazılı ədəbi ənənədə “Füzuli dövranı” (üç əsrlik “Füzuli tilsimi dövrü”) ta XVIII əsrə qədər davam etmişdi. “Növbəti dövranın” hesabı isə yeni yüz ildə Ələsgər şeiri ilə açılır. Öz “yeni Füzulisini” ədəbiyyat bu dəfə artıq şifahi bədii ənənədə, aşiq şeirində yaradır. Folklorda “Ələsgər dövranının” (tilsimi və sehri) artıq bu günü də içinə alan iki əsrə çatan və kim bilir, bəlkə, bundan sonra da hələ neçə-neçə əsrə (lap sonuncu) qədər çatacaq. Axı peyğəmbərlərin sonuncusu Məhəmməd peyğəmbər, peyğəmbər aşıqların sonuncusu isə Aşiq Ələsgərdir”¹

Y.Qarayev bu məqamı çox dəqiq müşahidə etmiş, “haqq aşıqliyinin” sonuncu nümayəndəsinin Ələsgər olduğunu xüsusi vurğulamışdır.

Göyçədə aşiq sənətinin inkişafında üç mərhələ – ozan, haqq aşığı (sufi dərviş) və aşiq, üçü də aydın şəkildə görünür. Amma bu zahiri görünüşün altında mistik-ideoloji və sənət münasibətləri sisteminin olduqca mürəkkəb prosesləri dayanır.

Bizə görə, sözügedən prosesi aşağıdakı şəkildə mərhələlərə ayırmaq mümkündür:

1. XI-XVI əsrlər. Sufi-dərviş mərhələsi: bu dövrdə onlar fəlsəfədə və poeziyada zəngin inkişaf yolu keçiblər. Təriqətin estetik əsaslarını hazırlayıblar.

2. XVI əsrin əvvəlindən XVIII əsrin ortalarına qədər. Haqq aşığı mərhələsi: Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə sufi-dərvişlər (təkkə şairləri) saraya dəvət olunurlar, dövlətin ideoloji-mədəni işlərində aktiv şəkildə iştirak ediblər. Həmin dövrdə onlar dövlət tərəfindən himayə olunublar.

1. Y.Qarayev. Göyçəyə qayıdan yol folklardan keçir. AFA, III kitab, Göyçə folkloru. B., 2000.

3. Səfəvi hakimiyyətindən sonrakı dövr. XVIII əsrin II yarısından günümüzə qədər. Sənətçilik mərhələsi: aşiq sənətkar statusuna keçir. Bu üç mərhələnin birincisində mistik-estetik funksiya, ikincisində mistik-ideoloji funksiya, üçüncüsündə isə estetik-əyləndirmə funksiyası aparıcı mövqedədir.

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan ədəbiyyatının əski türk ədəbiyyatından üzvlənməsini, milli differensial keyfiyyət qazanmasını və yeni keyfiyyətdə formalaşmasının başlanğıc dövrünün XIII-XV yüzillərə aid edir. XI-XII əsrləri isə oğuz ədəbiyyatının gəlişmə dövrü kimi səciyyələndirir: “XI-XII yüzillərdə Türkünstanın türklərlə məskun bölgələrində islam kültürünün və İran ədəbiyyatının güclü təsiri altında qalan bir türk ədəbiyyatı, Qaraxanlı türklərinin ədəbiyyatı meydana gəldikdən sonra İranın bəzi bölgələrində də bir türk ədəbiyyatı – oğuzların ədəbiyyatı inkişafa başladı. Tamamilə fərqli coğrafi və etnik şərtlərdən dolayı bu iki bölgədəki sözügedən ədəbiyyatların inkişafı təbiətiylə fərqli şəkildə oldu. Çünki XI yüzildə səlcuqlu İranında ədəbiyyat, sənət və elm sahələrində ərəbcə ilə yanaşı farsca hakim idi. Azərbaycanın bəzi bölgələrinin Xarəzmlər, Monqollar və Teymuroğulları tərəfindən fəthindən sonra vəziyyət dəyişdi”¹

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv mənzərəsini yaratmağa səy göstərmiş və XIII-XX əsrlər dövrünü başlıca keyfiyyətləri ilə xarakterizə edib. Aşiq ədəbiyyatını xalq ədəbiyyatı bölümündə verən Ə.Cəfəroğlu “XVII yüzili Azərbaycan ədəbiyyatında xalq ədəbiyyatının, özəlliklə də aşiq ədəbiyyatının ən parlaq dövrü”² adlandırır. “Hələ XVI yüzildə Səfəvi sarayında əski klassik ədəbiyyatın təmsilçiləri ilə yanaşı sərbəstcə saraya girib-çıxa bilən xalq şairləri də görünməkdə idi. Onlar bu sahə-

1. A.Cəfəroğlu. Azərbaycan Edebiyyatı. Türk Dünyası Edebiyyatı. I, TDAV, 1991, s. 140.

2. Yenə orada, s. 153.

də fəaliyyət göstərüb Azərbaycan ədəbiyyatını beləcə təşviq edirdilər”¹ Müəllif davam edərək yazır: “Şah İsmayıl aşıqların türkülərini çox bəyənir və böyük bir qeyrətlə şiə etiqađı üçün təbliğat apardığı qoşmalarını aşiq tərzində yazardı. Bu, bir yandan da beləcə şeir sənəti üçün yeni bir mövzu tapan xalq şairləri üçün də bir təşviq idi. Həzrət Əlinin davasını təbliğ edən qoşmalar klassik ədəbiyyatın münacatlarına təkabül edərlər. Bu şərtlər altında Şah İsmayıl üçün yeni bir qoşma şəkli və yeni bir melodiya (məqam) yaradıldı. Eyni şəkildə Xətai tərəfindən əruz ilə yazılan qəzəllər də xalq çalğılarının melodiyasına uyğunlaşdırıldı və beləcə toplantılarda oxuna bildilər”. “Şah İsmayılın ədəbi fəaliyyətinin iki istiqaməti vardı. Bir tərəfdən didaktik şeirlərində şiə təbliğatını açıqca ortaya qoyub yaymağa çalışır, digər tərəfdən də Həzrət Əlinin davası üçün xalqdakı mücadilə ruhunu əldə tutmağa çalışırdı. Bu səbəbdən də özünü Həzrət Əlinin soyundan gəlmə olaraq göstərirdi. Bundan başqa eşq şeirləri də yazır və xalq ədəbiyyatından geniş mövzu alırdı.

Belə şeirlər estetik baxımdan cana çox yaxındırlar”²

Azərbaycan aşiq sənəti genezisi və tipologiyası baxımından oğuz və türk (etnik-milli, mədəni çevrələr tarixi sosial-siyasi inkişaf səciyyəsi, mədəniyyət komponentlərinin bəzi differensial əlamətləri və s. nəzərə alınaraq seçilir) tarixi mədəni mərhələlərinin analoji sənət hadisələrinin zəminində yaranmış və onun davamı kimi səciyyələnir.

Artıq ifadə etdiyimiz kimi, aşiq sənəti öz tarixi inkişafı boyunca Ata, Baba, Dədə kimi inam və sənət mərhələlərindən keçmişdir. Aşiq sənətinin öz genetik və tipoloji əsasları çevrəsində öyrənilməsi ozan-aşiq keçidi kimi uzun müddət Azərbaycan folklorşünaslığında mövcud olmuş konsepsiya-

1. A.Caferoğlu. Azərbaycan Edebiyyatı. Türk Dünyası Edebiyyatı. I, TDAV, 1991, s. 153.

2. Yenə orada, s. 150.

nın heç də doğru olmadığını ortaya qoyur. Aşıq sənətinin təsəvvüfi-irfani əsasları, əski inam və ritual praktikası ilə bağlılığı Ozan və Aşıq vahidlərini sənətin tarixi inkişafının diaxron yox, sinxron vahidləri kimi götürməyə imkan verir. Aşıq ozandan törəməmiş və bu iki sənət hadisəsi yanaşı yaşayan sənət fenomenləri olmuşdur. Aşığın dini, ideoloji, sənət, ritual semantikasi bizi bu sənətin keçmiş mərhələləri sayılan Ata-Baba-Dədə diaxron törəməsinə doğru yönləndirir. Biz burada hər bir mərhələyə aid məlumatları ümumiləşdirməyə və ayrıca şərh etməyə çalışacağıq.

1. Ata. Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir. İcma başçısıdır. Sonra şaman-kahinidir: “qam ata”. Daha sonra əski türk monoteist dini olan Tanrıçılığın peyğəmbəridir – savcıdır. (Əski türkcə, elçi, peyğəmbər) “Rəsul Əleyhüssəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata derlər, bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tƏmam bilicisiydi – nə dersƏ olurdu. QaibdƏn dƏrlƏ xƏbƏr sƏylƏrdi. HƏqq tƏala onun kƏnlƏnƏ ilham edƏrdi”.¹

Bu, əski Tanrıçılığın yaranışı haqqında məlumatdır, folklor qanunauyğunluqlarına (kanonik qəliblərinə) müvafiq olaraq həmin məlumat islam epoxal zamanı çərçivəsində verilmişdir. Bu, tamamilə təbiidir və söyləyici ozanların-informatorun və mediatorun sonuncu nümayəndələrinin (kitab yazıya alınana qədər) İslamın yaranmasından sonrakı dövrə aid olduqlarını bildirir.

Maraqlıdır ki, DQK müqəddiməsində mətn başlanandan ilk soylamaya” qədər 4 dəfə Qorqud adı (yalnız “ata” titulu ilə) “Qorqut ata” deyə xatırlanır. İlk soylamayı isə Qorqud artıq “dədə” kimi söyləyir: “Dədə Qorqud soylamış”.² Bu sadəcə olaraq söz, ad, titul, epitet fərqləri deyildir, yəni formal bədii üslubi xarakter daşımır və özündə dünyagörüş və mədəniyyət sistemlərinin iri laylarını

1. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988, s. 31.

2. Yenə orada, s. 31.

ifadə edir. Tanrıçı Ata (peyğəmbər) ilə qam atanın (kahin) münasibətləri həmin sübyektlərin funksiyaları səviyyəsində folklor mətnində kontaminasiya olunmuş kimi görünsə də, əslində mahiyyət səviyyəsində (fərqli inam sistemlərinin monoteist və politeist səviyyəsi) diferensial xarakter daşıyır. Tanrıçı ata ilə qam atanın oxşar keyfiyyətləri aşağıdakı faktorlarla şərtlənir:

1. Qam atanın (qam şamanın) oğuz cəmiyyətində yeri və fəaliyyəti haqqında informasiyalar daha çox türk Tanrıçılığı dövrünə aiddir. Yəni şaman, oğuz qamı dinsiz bir cəmiyyətdə yox, mükəmməl dini dəyərlərin mövcud olduğu bir cəmiyyətdə fəaliyyət göstərir. Oğuz qamı ilə Sibir, Altay, Yakut və s. şamançılığını qarışdırmaq olmaz. Onu da qeyd edək ki, çağdaş funksional Altay şamançılığı ilə əski oğuz (ən azı min il öncənin) qamının müqayisəsi və həm də onun eyni vahidlər kimi təhlil olunması elmi prinsiplər baxımından qüsurludur.

Oğuz qamı oğuz Tanrıçılığı mühitində uzun müddət fəaliyyət göstərdiyindən monoteist səciyyə daşımış, ən azı ortodoksal Tanrıçılığa zidd mövqedə dayanmamışdır. Bəzi hallarda isə (məsələn, DQK-də müşahidə olunduğu kimi) Tanrıçılıq dininin kahini (islam mollası, axundu, seyidi və s. kimi) rolunda çıxış etmişdir. Hər iki inam fərqli mükəmməllik dərəcəsində olsa da, eyni etnik dünyagörüşdən, əski mifik təsəvvürlərdən (dünya modelindən) qaynaqlanır.

Əski oğuz dünyagörüşü və mədəniyyəti haqqında daha çox DQK-dən və Oğuznamələrdən çıxış olunur. DQK də Oğuznamə silsiləsinə aiddir. Nəzərdən qaçırılır ki, qərbi oğuzlarla şərq oğuzların lokal mədəni differensiallaşması prosesi islam öncəsi hadisədir. Yəni türklərin islam çevrəsinə girmələrindən əvvəl şərq oğuzların X-XI, XIII-XIV əsrlərdə əski vətənlərinə Azərbaycana və Anadoluya dönmələri ilə bəzi əski inanclar da, o sıradan qamlıq da ədəbi-bədii örnəklərdə ifadə olunma tezliyini artırmış oldu. Xü-

susilə, Şərqi oğuz yurdunda Orxan-Yenisey ətrafında qalan Bayundurların (o cümlədən Salurların) bir hissəsi monqollarla birgə yaşadıklarından monqol şaman elementlərini də özləri ilə gətirdilər. DQK-də bunlar öz əksini tapıb. Yəni DQK-dən görünən Tanrıçı ata və qam ata eyniliyi əslində monqol şaman mühitindən çıxmış Bayundurların dünyagörüşünü ifadə edir. Nəzərdən qaçırmayaq ki, “DQK” Bayundurların Azərbaycanda hakimiyyəti zamanı yazıya alınıb və sarayda xana müraciətlə oxunub.

2. Baba. Baba fonomeni nə folklorda, nə də etnoqrafiyada sistemli şəkildə öyrənilmədiyindən əcdad kultu kimi inam sistemində yeri, ədəbi fikir daşıyıcısı kimi folklorda mövqeyi müəyyənləşdirilməmişdir. Folklordan görünən “baba” haqqında aşağıdakılar məlumdur:

a) nağıllarda sehrli almanı o təqdim edir

b) dastanlarda aşıqlərə butanı o verir

c) folklor qəhrəmanlarına çətin situasiyalarda o yardım edir.

Ümumiyyətlə, “baba dərviş” adlı fenomen folklordan xilaskar funksiyası daşması ilə keçir. Ad kimi “baba” nos-tratik xarakterlidir. Bu anlamda, “baba”nın tarixi ardıcılıq sırasında yeri Tanrıçılıq peyğəmbəri “ata”dan da əvvə-lə gedib çıxır. Amma Azərbaycan mədəniyyətində və folk-lorunda “baba”nın el şairi kimi, bir sənətkar kimi forma-laşması ikincidir. Türk dillərində “ata” (father) və “baba” (grandfather) sözlərinin qohumluq termini kimi (valideyn adlarının soy ardıcılığı üzrə adlandırılması) işlədilməsində yerdəyişmələri müşahidə olunur. “Baba”nın öz zümrəsinin içində, ondan - adi ozandan bir qədər üstün və daha çox sakral missiya daşıyıcısı kimi mövcud olmasını təsəvvür etmək üçün folklorun özü məlumat verir. Ozan ifasında “baba”nın sakral obrazı müşahidə olunur.

DQK-də “ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun”¹ alqışında

1. Kitabı Dədə Qorqud. B., 1988.

təkcə bir igidin babası (atası – “his father” və ya babası – “his grandfather”) nəzərdə tutulmur; burada daha çox soyun və boyun əski əcdadı-ümumi başlanğıc dini-ruhani “baba” nəzərdə tutulur və mətn altında keçən alqış “ona” ünvanlanır. “Babanın yerinin uçmaq olması” islam kontekstində verilmiş “cənnət” anlayışından bir əbədi mifoloji məkan kimi də fərqlənir. “Uçmaq”da aydın şəkildə ruhun uçması, ruhun cismi tərk etməsi (cisim və can) bədən və ruh anlayışlarının fərqlənməsi sufi dünyagörüşün tərkib hissəsidir. İslamda cənnət də, cəhənnəmdə hər ikisi real məkan kimi təsəvvür olunur.¹

Əski türk təsəvvüründə və estetik inam sistemində isə “uçmaq” və “damu” fərqlidir. “Uçmaq” göylər aləmini, səmanı, Tanrı dərğahını nəzərdə tutur; “baba”nın da yeri Tanrı dərğahıdır. “Damu” yeraltı dünyanı, məzarı, damı, otağı nəzərdə tutur; Azərbaycan tərəkəmələrinin yas mərasimində söylənən ağılarında bu şəkildə keçir: “Qaranlıq otağına anan qurban”. “Damu” qətiyyəən “cəhənnəm” deyildir. Türk tanrıçılıq dini türk insanına (“yalnquka”) heç bir halda islamda nəzərdə tutulan “cəhənnəmi” vəd etmir. Türk “damu”su cismin əbədi uyuduğu qaranlıq otağı – məzarı, türk “uçmağ”ı isə Tanrı dərğahında uçan ruhu bildirir.

Xalq ən’ənəsində izlərini saxlamış “ruhu tutmaq” hadisəsi (bir şəxsi onun dünyadan köçmüş yaxın qohumlarından birinin ruhunun tutması və bu zaman həmin adamın xəstələnməsi) və “ruh buraxması” üçün keçirilən ayinlər (ocaq üstündə tükdən asılmış qaşıqla xəstəni hansı qohumunun ruhunun tutmasının müəyyənləşdirilməsi və “qələm çalmaq”la xəstənin mərhumun ruhundan azad edilməsi) və başqa oxşar elementlər Azərbaycan tərəkəmələrinin, o sıradan Göyçəlilərin inam yaddaşında mühafizə olunmaqdadır. Mahmud Qaşqarlı “Divanü lüğət-it türk”də “ata” və “baba” kəlmələrinin türklər (Qaraxanlılar) və oğuzlar arasında fərqli şəkildə işlənməsini (türklər “ata”,

1. Bax: A.Caferoğlu. Batıl Hikətlər. “Türklük”, sayı 3, İstanbul, 1939.

oğuzlar isə “baba” deyirlər) qeyd etmişdir.¹ Bu xalq dilində əski türk (ümumtürk) kökündən oğuzun milli-mədəni vahid kimi üzvlənməsinin işarəsi kimi də anlaşıla bilər. Həmin üzvlənmə mədəniyyətin bütün səviyyələrində, o sıradan musiqidə və ədəbiyyatda da baş vermişdir. Sosial, siyasi, dini, ideoloji və ədəbi mühitin dəyişməsi (oğuzların islam kültür çevrəsinə girməsi) sonralar aşiq sənəti kimi tanınan xalq sənətinin, xalq musiqisinin və xalq ədəbiyyatının əski ənənədən təmənilə qopmayan, amma yeni keyfiyyətlər qazanaraq fərqli bir sənət kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Əski türk inam sistemindən gələn “baba” ortadoksal sufizm mərhələsində “xoca”dır, “pir”dir, “mürşid”dir; sakral dünya ilə mistik təmasda olan müqəddəs şəxsiyyətdir. Bu tipli şəxsiyyətlərin yerləşdiyi məkan “ocaq”dır. O bir-başa Tanrı savcısı “ata”nın davamıdır. İnam sistemində (İslam çevrəsində) o, təriqət başçısıdır, övliyadır. Tanrı eşqi ilə yaşayan türkün əski inam daşıyıcısıdır. Ədəbi fəaliyyət sistemində isə o, el şairidir; ilahi türkülər qoşur, Tanrıya qovuşmaq ideyasını tərənnüm edir. “Ocağın” “təkkəyə”, “babanın” “sufi dərvişə” transformasiyası X-XII əsrlərdə baş vermişdir. Fikrimizi ona görə iqrari hökm şəklində bildiririk ki, bütövlükdə əski oğuz mədəniyyət sisteminin islam və ərəb mədəniyyəti ilə qarşılaşması, bir sıra mədəni dəyərlərin kontominasiyası bu mərhələdə baş vermişdir. Oğuz-fars mədəni əlaqələrinin tarixi isə bundan çox qədimdir. İslam mühitində türk seyidinin və əfəndisinin cəddi əski baba inamından gəlir. Onu da qeyd edək ki, sünnü mühitində inam yeri (məkan) kimi “baba” (zəif şəkildə “baba ocağı”), şiə mühitində isə “ocaq” aktiv şəkildə işlənir.

İsmayılıda Həzrət baba, Şamaxıda Şıxeyib baba kimi Göyçədə Abdal baba ocağı da əski övliyaların inam və kül-

1. M.Kaşqarlı. Divanü lüğət-it türk. Ankara, 1992.

tür hadisəsinin yadigarı kimi qalmaqdadır. “Yel baba” və “Tanrı baba” ifadələri isə “baba” inamı ilə bağlı antropomorf görüşlərin elementləridir.

Xoca Əhməd Yəsəvi, Şeyx Səfi və başqaları, o sıradan “Oğuznamə”, “oğuz tarixi” müəlliflərindən biri XVII əsrdə yaşamış Salur baba (türkmən) da həmin “baba” zümərəsinin nümayəndələrindəndir. Türk xalq sufizminin daşıyıcısı olan “ata”, “baba və dədə” xalq şeiri üstündə zəngin bir ədəbiyyat yaratmışdır. Bu ədəbiyyatın əksər nümunələri folklorun içində əriyib ona qovuşmuşdur. Aşıq ədəbiyyatı aşıq musiqisi, aşıq sənəti adı altında bizə gəlib çatan türk xalqının mədəniyyət hadisəsi, bu sintetik sənətin təməlində dayanan mədəni subyekt tiplərinin (atanın, babanın, dədənin, ozanın, təkkə şairi-nin, sufi dərvişin, Haqq aşiqinin, Aşığın) timsalında sözü gedən Tanrı sevgisinin (eşqinin), Tanrı (haqq) inamının daşıyıcıları və bu sevgi və inamı tərənnüm edən, mistik və estetik ideyanı reallaşdıran el şairləridir (Köprülünün təbirincə, saz şairləridir). “Baba”nın şeyx kimi dini rəhbər (sufizmdə təriqət başçısı, piri) funksiyası daşınması mənqəbələrdə də müşahidə olunur. Xoca Əhməd Yəsəvinin adı və kəramətləri ilə bağlı mənqəbədə deyilir: “Hələ uşaqlığından Xızır əleyhissalamın dəlalətinə nail olan Əhməd yeddi yaşında atasından yetim qalarkən başqa bir mənəvi atadan tərbiyə gördü. Həzrəti peyğəmbərin mənəvi işarətiylə əshabdan Şeyx Baba Arslan Sayrama gələrək onu irşad etdi və yaxud: “...Arslan Baba Sayrama, yaxud Yəsiyə gəldi və üzərinə götürdüyü vəzifəni (Əhmədin təlim-tərbiyəsi işini – H.İ.) yerinə yetirdikdən sonra növbəti il vəfat etdi”.²

Yenə də həmin mənbədə qeyd olunur ki, “Arslan Babanın tərbiyəsiylə yüksək bir dolğunluq mərtəbəsinə ye-

1. Qədim dövrlərdən bu günə qədər Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Tarix-Adlar-Mətnlər. Ankara, 1999, s. 77.

2. Yenə orada, s. 77.

tişən kiçik Əhməd yavaş-yavaş ətrafda şöhrət qazanmağa başlamışdı”.¹ Xoca Əhməd Yəsəvi “Divani-hikmət” adlı əsərində nail olduğu feyzləri təsəvvüfçülərə uyğun bir dil ilə bir-bir aydınlaşdırır. Mənqəbənin verdiyi bilgi də türk sufi təriqətlərinin əsasında əski inam daşıyıcıları ata, baba və dədənin dayandığını təsdiqləyir.

3. “Dədə” adı altında anlaşılan zümrənin fəaliyyəti öncə qeyd etdiyimiz ata, baba kompleksinə daxildir. Əgər ata Şərq oğuzlarının (əski türklərin), baba Qərb oğuzlarının araşdırılan sənət hadisəsində zümrəvi bir işarəsi kimi götürülsə, onda Dədə ümumən oğuzların içində oğuz-türkman tipinin spesifik bir mədəni institutu kimi fərqlənəcək. Əvvəldə qeyd etdik ki, DQK-də Qorqud yalnız mətnin ilk cümlələrində işlənən “ata”dan sonra bir qayda olaraq “dədə”dir. Bu dəyişmə diaxron differensiaslaşmanı göstərən kəltür laylanmasının terminoloji əlamətidir. Dədənin sakral mahiyyətli olması, qutsal mövqedə dayanması Şah İsmayıl Xətəinin aşağıdakı “varsəği”sində aydın şəkildə ifadə olunur:

*Qaibdən dəlil göründün,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.
Bizi sevib sevindirdin,
Dədəm xoş gəldin, xoş gəldin.²*

“Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətində müstəsna rol oynamış aşiq sənəti tarix boyu müxtəlif adlar daşımış, zəngin və uzun inkişaf yolu keçmişdir. Qədim ozanların Dədə Qorqud, Dədə Kərəm, Dədə Əmrah, Dədə Qasım Şirvanlı, Dədə Novruz, Dədə Qərib, Dədə Yediyar kimi ustaların yaratdıqları bədii sözün – nağıl, dastan və qoşmaları qoruyub yaşadan, XVI-XVII yüzillikdən etibarən bütün ulu

1. Qədim dövrlərdən bu günə qədər Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Tarix-Adlar-Mətnlər. Ankara, 1999, s. 77-78.

2. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, II c.. B., 1976, s. 20.

sələflərini təmsil edən aşıq sənəti milli sədləri aşaraq, bir çox şərq ölkələrinə də yayılmış və sevilmişdir.¹ Azərbaycan aşıq sənətini araşdıran Q.Namazov “dədə” adına diqqət yetirmişdir: Dədə sözü... ulu ata, böyük ata, mənasını daşımışdır və indi də bu mənada işlənməkdədir. Dədə həm də ən hörmətli və nüfuzlu sənətkarlara verilən fəxri titul olmuşdur. Dədə Qorquddan sonra ən mötəbər aşıqlar: Öysüz Dədə, Dədə Kərəm, Dədə Qərib, Dədə Abbas, Dədə Yadigar, Dədə Qasım bu adla xatırlanmışlar.²

F.Köprülünün verdiyi məlumatın təhlilindən gəldiyimiz nəticələri ümumiləşdirsək, ata, baba və dədə adı ilə ədəbiyyatımızdan keçən söz sahiblərinin ədəbi irsini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Atanın ədəbiyyatımızda qalmış ədəbi irsi ata sözləridir. Ata Tanrı savçısıdır. Nəzərdən qaçırmayaq ki, əski türkcədə ata sözü, məsəl və bu janra daxil olan bir sıra xalq deyimlərinin ümumi adı savdır. H.Zeynallı bu termini “söz-sov” deyimindən çıxış edərək onun sözdən törəndiyini ehtimal etmişdir. Bizə görə söz, “sovmaq, sovuşdurmaq”, sözünə daha çox uyğundur. DQK-də “Azıb gələn qəzayı Tənqri sovsun” alqışında da müşahidə olunur. Bu da atanın qoruyuculuq funksiyasına uyğundur.

2. Babanın ədəbi irsi isə sufi dərvişlərin yaradıcılıq nümunələridir. Bizə görə klassik məhəbbət dastanlarının da yaradıcısı onlardır. Bütün dərvişlər baba deyildir. Baba yalnız şeyxlər, pirlər, mürşidlər, övliyalardır. Müridlər isə sadəcə olaraq sufi şairlərdir, yaxud adi dərvişlərdir.

3. Dədənin ədəbi irsinə Dədə Qorquddan Dədə Ələsgərə qədər bütün dədə sənətkarların yaradıcı örnəkləri daxildir.

Ata sənət sistemindən üstün mövqedə dayanır və bir qədər ondan kənar təsəvvür olunur. Amma onun söz ehtiyatı bütün hallarda və zamanlarda aparıcı mövqedə

1. Q.Namazov. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984. s. 3.

2. Yenə orada, s. 15.

istifadə olunur. Ata sözləri ozan və aşiq sənətlərinin estetik ürfani əsasını təşkil edir. İnam kimi də türk sufi dünyagörüşünün mənşəyi ona bağlanır.

Eyni zamanda, təkcə Göyçə aşiq mühiti üçün yox, bütövlükdə Azərbaycan aşiq sənətinin mənşəyini və inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirən bu konsepsiyamıza görə, əski türk-oğuz icma başçısı “ata” Tanrıçılıq dininin peyğəmbərliyinə (savçıya) qədər yüksələn xətlə gəlir, İslama keçiddə zəifləyir, əski mistik görüşləri mühafizə edərək sufi “baba” dərvişə çevrilir, XVI əsr Azərbaycan intibahını şərtləndirən Səfəvi dövlətinin yaranması ilə pir, övliya (“dədə”) statusuna yüksəlir. Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra yenidən enmə başlayır; sufi aşiqlər sənətçi aşıqlara çevrilir.

Göyçə aşiq sənətinin Miskin Abdal çeşməsindən qaynaqlanan, XIX əsrdə, xüsusən Dədə Ələsgər poeziyasında ən yüksək poetik zirvəyə ucalan aşiq yaradıcılığı XX əsrin ortalarına doğru yüksəliş dinamikasını itirir.

XIX əsrin II yarısı, XX əsrin I rübü Göyçə aşiq yaradıcılığında qaçaq dastanlarının geniş yer alması diqqəti çəkir. Azərbaycanın çar Rusiyasının hakimiyyəti altında olduğu dövrdə sosial ədalətsizliyin kəskin şəkil almasına və milli diskriminasiyaya qarşı genişlənən qaçaq hərəkatının sadə xalq kütlələrinin böyük rəğbətini qazanması xalqın arzu, istək və marağının ifadəçisi olan aşıqların yaradıcılığında bu mövzuda – xalq qəhrəmanları haqqında müxtəlif dastanların və şeirlərin geniş yer almasına rəvac verir. XX əsr Göyçə aşiq mühitini tədqiq edən Z.Məhərrəmov yazır ki, Azərbaycanda bütün dövrlər üçün, xüsusilə 1920-30-cu illərdə, habelə 1941-45-ci illərdə, o cümlədən Göyçə mahalında mövcud olan qaçaq hərəkatı ancaq və ancaq xalqın – zəhmətkeş təbəqənin mənafeyini güdmüşdür. Həmin qaçaq dəstələri bilavasitə erməni-daşnaq ür-

sürlərinin yeritdiyi mənəvi və fiziki genosidə qarşı çıxmış və açıq silahlı mübarizəyə başlamışlar. Təbiidir ki, belə bir sual ortaya çıxa bilər. Axı söhbət daşnaq hakimiyyətinin son illərindən və əsasən kommunist hakimiyyəti illərindən gedir. Bəli, burada bir məqamı xatırlatmaq lazımdır. Erməni millətçi partiyaları ilə bolşeviklər həmişə sıx əlaqədə olmuşlar. Daşnaqsutyunun liderlərindən biri olan O.Kaçaznuni 1923-cü ildə Buxarestdə daşnaq partiya fəalları və erməni icması fəallarının birgə yığıncağında çıxış edərkən bu məsələni açıqlayaraq demişdir: “Hazırkı tarixi mərhələdə partiya (yəni Daşnaqsutyun) öz vəzifəsini yerinə yetirmişdir, onun apardığı mübarizəni indi daha uğurla bolşeviklər aparırlar”. Bəli, həmin bolşeviklər Göycəni, Dərələyəzi və Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb zorla Ermənistanı “birləşdirdilər”. Daha doğrusu, həmin bölgələrin “erməniləşdirilməsini” rəsmiləşdirdilər. Bu, hər şeydən öncə, indi Ermənistan adlanan keçmiş türk-oğuz elinin işğalı idi. Siyasi ismətimizin zorlanması idi. Məhz buna görə də başqa bölgələrdə olduğu kimi Göycədə də bu zorakılığa, bu dərəbəyliyə dözməyən Cıǵal Həsən, Məşədi Məhəmməd, Topal Oruc, Məşədi Hümbət, Feda İsmayıl, İdris, Qurban, Hidayət, Həsənqulu, Qəşəm Hüseyinov, İbrahim, Misir və Nəsir qardaşları, Biloş Heydərov, Oruc Rüstəmov kimi xalqımızın igid, cəsur oğulları qaçaq dəstələri halında birləşməli oldular. İstər 1920-1930-cu illərdə, istərsə də sonrakı illərdəki qaçaqçılıq hərəkatı mənfur erməni genosidinə qarşı çıxmış və zəhmətkeş xalqın mənafeyi mövqeyində durmuşdur. Buna görədir ki, xalq həmin qaçaq dəstələri və onların rəhbərlərini böyük məhəbbətlə sevmişdir. Onların igidliklərini, apardıqları mübarizə şifahi və yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Bir çox söyləmələr, rəvayətlər, müxtəlif epizodlar indi də öz maraq dairəsini kiçiltməmişdir. Eləcə də digər el qəhrəmanları ilə bağlı yaranan dastan və rəvayətlər

(Məsələn, Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı) XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi vəziyyəti xarakterizə edir. XX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında həmişə enib qalxmalarla, qabarma və çəkilmələrlə, gərginliklə xarakterizə olunur. Göyçə ədəbi mühüti də hədisələrin mürəkkəblikləri içində idi və onu yaşayırdı. Həm də Aşıq Alı və Ələsgər kimi qüdrətli sənətkarların köynəyindən çıxan aşıq-şairlər belə ictimai-siyasi vəziyyətlərdə daha fəal görünürdülər, bir növ aparıcılıq funksiyasını daşıyırdılar. Bu dövrdə Göyçə aşıq mühitində Usta Abdulla, Şair Məhəmməd, Şair Bəşir, Şair Əbdüləzim, Aşıq Qurban, Aşıq Talib, Aşıq Nəcəf, Növrəs İman, Aşıq Musa, Şair Həşim və s. kimi el sənətkarları, ustad aşıqlar yaşayıb yaratmışdılar. Bunların demək olar böyük bir qismi Ələsgərlə yaxınlıq, qohumluq əlaqəsində olub, digər bir hissəsi isə ya onun şagirdi olub, ya da bu və ya digər dərəcədə onunla təmasda olub. Fərqi yoxdur, hansı vəziyyətdə olursa olsun, onların hər biri bu mühitin yetişdirməsi kimi ümumi ab-havada birləşirdilər.¹

Sovet hakimiyyəti illərində aşıqların yeni cəmiyyətin – sosializmin, zəhmətkeşlərin əmək yarışının tərənnümü üçün səfərbər edilməsi məqsədilə aşıq qurultayları, aşıq birlikləri, rayonlarda aşıq kollektivləri təşkil olunurdu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində sosializm ideyalarını qəbul etməyən aşıqlar ya məhv edilir, ya da vətəndən didərgin salınırdı. Təkcə, Molla Cüma, Növrəs İman kimi qüdrətli sənətkarların taleyini xatırlamaq kifayətdir.

“O dövrdə ictimai-siyasi mühit o qədər ağır və çətin şəraitli idi ki, orada ab-havanın istiqamətini, doğru yolundan çıxdığını da demək mümkün deyildi. Çünki bütün istiqamətlərdə şüarçılıq və müstəmləkəçiliyin, işgəncənin bu şüarçılıqda ört-basdırı vardı. Yaradıcı isə həqiqət tülündə olan bu

1. Z.Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşıq mühiti. B., 1997, s. 50-52.

yalanı, fərqi yoxdur, bilərəkdən-bilməyərəkdən təsdiqləyirdi. Ələsgər kimi bir dühanın çuxasından çıxanlar bəzən zamanın buyruğuna gedirdilər. Bəzən bu gedişin özündə də mühitə qarşı etiraz motivləri güclənirdi. Göyçə mühitində yaşayıb-yaradan aşıqların çoxu XIX əsrin ab-havasını udmuşdular... Bu aşıqların yaradıcılığında dövrün ictimai-siyasi məsələlərinə münasibət geniş səciyyə daşıyır. Sosializmin, Oktyabr inqilabının, “qardaş” respublikaların, ayrı-ayrı şəhərlərin, vətəndaş müharibəsinin, 37-ci il repressiyalarının, II Dünya müharibəsinin və müharibədən sonrakı dövrün hadisələri yaşayır və ictimai-siyasi mühit bununla xarakterizə olunur. Bütün bunlar aşiq yaradıcılığında bir silsilə təşkil edir... Məsələn, Aşiq Əsədin “Baxın”, “Gərək”, “Can Moskva”, “Azərbaycan”, “Yaşa, mədəniyyət, yaşa”, “Şota Rustaveliyə”, “Canbul”, “Partiya”, “Dördüncü beşillik haqqında”, “Azərbaycanın 25 illiyinə”, “Yazıram” (Azərbaycanın 30 illiyinə həsr olunub), “Vətənim”, “Elmdi” və s. şeirlərini nümunə göstərmək olar. Bir aşığın belə bir zənginlikdə olan şeirləri bir aşiq səviyyəsində deyil, mühit səviyyəsində ictimai-siyasi şəraiti səciyyələndirir. Oktyabr “inqilabının” qələbəsi ilə sosializmin “təntənəsi” başlayır, beşilliklər və respublikalara orden-medalların verilməsi bütün incəliklərinə qədər, “inqilabdan” başlamış pambığadək yazılan şeirlərin hamısı aşıqların yaradıcılığında özünə yer tapırdı. Məsələn, Aşiq Əsədin “Baxın” rədifli gəraylısına fikir verək:

*Səsimiz artır hər yanda,
Azadlıq var bu dövrandə.
Ordenli Azərbaycanda,
Mərd qıza, oğlana baxın.*

Şeirinin sonuncu bəndində ustad sənətkar qardaş respublikaların “gülüstana” bənzədiyini və bunun sosializmin təntənəsi olduğunu göstərir:

*Əsəd, təbin gəlib coşa,
Alqış on altı qardaşa,*

*Sosializm çatıb başa,
Güllü gülüstana baxın”.¹*

Sovet dövründə Göyçəli sənətkarlardan Aşıq Əsəd, Aşıq Niftalı, Aşıq Mahmud, Aşıq Məhəmməd, Aşıq İmran, Aşıq Yunus, Aşıq Murad Niyazlı, Aşıq Mehdi, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Əli, Aşıq Hacı, Aşıq Musa, Şair Əbülfət, Bəhmən və başqaları öz sələflərinin sənət ənənələrinin layiqli davamçıları olmuşlar.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir tərəfdən kütləvi savadlanma, texniki tərəqqi, sosial və mədəni həyata yad elementlərin geniş daxil olması, digər tərəfdən total ideoloji basqı aşıq sənətinə də təsirsiz ötməmişdir. Yalnız Göyçə kimi çox az preferik məkanlarda aşıq sənəti mədəni-funksional statusunu son dövrlərdə qoruyub saxlamışdı. Son vaxtlar bəzi araşdırmaçılar aşıq yaradıcılığında aşıq subyekti-nin, yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, bütün həyat bioqrafiyası ilə məlum olması, XX əsr aşıqlarının öz yaradıcılıqlarını hətta yazıya köçürməsi kimi faktlardan çıxış edərək bu sənət hadisə-sinin folklorla əlaqəsini, onlara aid edilən mətnlərin folklor örnəyi kimi təqdimini şübhə altına alırlar.

Lakin unudulur ki, folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq bədii-estetik funksiyadan başqa digər xeyli sayda praktiki funksiyalar da yerinə yetirir. Mətnin funk-sionallığı anlayışı onun “hansı məqsədə yönələn işlə məş-ğul olmasını” müəyyənləşdirir. Yazı mədəniyyətinin olma-dığı mərhələdə folklor mətnləri etnosun təcrübəsinin bili-yə çevrilməsi, biliyin qorunması, biliyin nəsildən-nəsilə ötürülməsi, biliyin etnosun ayrı-ayrı fərdlərinə mənimsə-dilməsi, mənimsənilmə üzərində nəzarət, etnik davranışın formullaşdırılması, estetik-əyləndirmə və s. çoxsaylı funk-siyalar daşıyır. Janrlar folklor modelindən başqa funk-sional baxımdan da bir-birindən fərqlənir. Lakin bu fərqlilik-lər hamısı “praqmatik funksiya” adı altında ümumiləşə

1. Z. Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşıq mühiti. B., 1997, s. 54-55.

bilir. Yazılı ədəbiyyatda mətn tipləri pragmatik funksiya daşımır, bədii-estetik funksiya yeganə funksional keyfiyyət kimi özünü göstərir.

Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq dil-üslub baxımından folklor üslubunda olmalıdır. Bu fərq folkloru ədəbiyyatdan fərqləndirən ən ciddi və mühüm struktur hadisəsidir. Dilin strukturu folklor mətninin formal strukturunu təşkil edir, folklor bütün hallarda sxem hadisəsidir, yəni yuxarıda haqqında danışdığımız folklor modelləri dilin sxemləri ilə şərtlənərək biçimlənir. Ədəbiyyat sxemi dağdır və müəllif subyekt ədəbiyyatda özünü dolğun şəkildə işarələyə bilər. Folklorda məsələ tamamilə başqa cürdür. Materiyanın strukturu şüurda, şüurun strukturu dildə, dilin strukturu folklorda və onun janrlarında proyeksiyalanır. Məhz bu baxımdan folklor mətninin dili struktur sxemlərindən təşkil olunur.

Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklor qəlibləri, folklor modelləri əsasında yaranır. Folklor mətnində folklor modeli və folklor qəlibi etnik-milli düşüncənin minillər ərzindəki inkişafı prosesində formalaşmış gerçəkliyin şüurdakı bədii-estetik proyeksiyasının spesifik bir tipidir. Etnik-milli təfəkkürün folklor bədii-estetik layının modelləri geniş anlayışdır. Geniş mənada ayrı-ayrı folklor janrları da modeldir, hər hansı bir janrın tərkibində mövcud olan qəlibləşmiş klişelər, formullar da. Xalq folklor modellərinin müəllifidir. Bu qəliblər universal da ola bilər, milli də. Əsas olan odur ki, bu qəliblər birbaşa etnik-mifoloji təfəkkürə dayanır.

Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq şifahi ənənədə mövcud olur. Hər hansı bir mətnin folklor olmasının ən başlıca şərti onun şifahi ənənədə aktiv mövcudluğuudur. Folklor mətninin şifahi ənənədə mövcudluğu onun milli-etnik təfəkkürün folklor modellərinə əsaslanmasının da başlıca göstəricisidir. Çünki şifahi ənənə milli folklor

təfəkkürünün elə mexanizimləri əsasında işləyir ki, qeyri-folklor mətni, yəni milli folklor modellərinə əsaslanmayan qurama mətn tipi bu ənənədə yaşamını davam etdirə bilmir. Digər tərəfdən, folklor mətninin şifahi ənənədə olması folklor və müəllif subyekti arasındakı münasibətlərin tipini əhatə edir.

Hər hansı bir fərd folklor mətnini ilkin yaradır, sonra o mətn şifahi ənənədə həmin mətnin janrına uyğun folklor modellərində təkrar-təkrar yenidən yaradılaraq şəkildən-şəkilə salınır. Mətn şifahi ənənədə semantik və poetik strukturlarını saxlamaq şərti ilə variantlar və versiyalar törədir.

Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, variant və versiyalara malik olur. Folklor mətninin variant və versiyalılığı şifahi ənənədə canlı olaraq mövcud olmasından irəli gəlir. Şifahi ənənə etnosun yaddaşındadır. Etnosun yaddaşı etnosun həyat təcrübəsi nəticəsində əldə etdiyi biliklərin şifahi ənənə vasitəsilə qorunan və nəsildən-nəsilə ötürülən bank sistemidir. Folklor mətninin variant və versiya törədiciyi bu qorunma və nəsildən-nəsilə ötürülmə prosesində improvizasiya müdaxilələri nəticəsində yaranır. Etnosun tarix səhnəsində həyatı, ilk növbədə, öz daxili inkişaf qanunauyğunluğu ilə, bundan əlavə ictimai-siyasi hadisələrlə, əlaqədə olduğu etnik-mədəni sistemlərlə, sivilizasiya tipləri, dini dünyagörüşlərlə şərtlənərək daim dəyişir. Bu dəyişmə prosesi etnosun yaddaşında daşdığı folklor mətn tiplərinin variant və versiya törədiciyi əsas səbəblərindəndir. Arxetip statusunda olan mətn yuxarıda göstərilən amillərlə şərtlənərək yeni variant törətdikdən sonra öz mövcudluğunu da davam etdirir və zaman keçdikcə törətdiyi mətnlə bərabərhüquqlu variantlara çevrilir. Yaxud mətn variantlaşmasının aktiv göstərən digər üsulu regional-məhəlli spesifikasiya ilə şərtlənir.

Sonra folklor mətni yaddaşlardan qeydə alınmalıdır. Folklor mətninin yaddaşlardan qeydə alınması onun şifahi

ənənədə mövcudluğunu sübut edən başlıca faktordur. Çünki yaddaş burada fərdi səciyyə daşımaqdan daha çox, etnosun kollektiv yaddaşının təmsilçisi kimi özünü göstərir. Informatorun müəllif statusuna iddialı olmamasının da başlıca səbəbi bu təmsilçiliklə bağlıdır. Informator etnosun yaddaşındakı universallaşmış (etnik hüdudlarda) biliyin daşıyıcısından başqa bir şey deyil. Yaddaşdan qeydə alınan folklor mətninin keyfiyyəti informator yaddaşının yazı mədəniyyətinin müdaxiləsi ilə “zədələnməməsi” ilə şərtlənir. Bu aspektdə yaddaşın saflığı onun etnik yaddaş bankını bütün təbiiliyi ilə (bu təbiilik bu günün davranış stereotipləri baxımından qaba təsir bağışlaya bilər) əks etdirməsi ilə ölçülür.

Folklor mətnlərində mifoloji dünya modelinin arxestrükturları mətnin ideoloji bazası statusunda çıxış edir. Etnik təfəkkür dünyanı o modellər əsasında qavrayır və bədii-estetik funksiyadan başqa, praktiki məqsədlərə də xidmət edən folklor mətni bu dünya modelinin bazasına əsaslanır. Folklor mətnlərində mifoloji dünya modeli, sonralar onun tarixi dünya modeli ilə əvəzlənməsi folklor mətninin bütün səviyyələr üzrə strukturunun əsasında dayanır. Ayırı-ayrı folklor janrlarında iştirak edən mifoloji dünya modelinin müxtəlif arxestrükturları elə etnik təfəkkür mexanizmləri əsasında oraya yerləşmişdir ki, süni şəkildə buna nail olmaq qeyri-mümkündür.

Folklorun digər janrlarından fərqli olaraq, aşığı yaradıcılığı yazılı ədəbiyyatın mövcud olduğu dövrlərdə yaranıb. Öz genetik kökləri etibarilə, artıq deyildiyi kimi, əski türk dünyagörüşünün ata kultuna dayanan, ata kultundan orta əsrlərin sufi-övliya kultuna transformasiya olunan, XV-XVI əsrlərdə genetik biçimlənmə, təşəkkül və təkamül mərhələlərini başa vurub, son beş yüz ildə indiki dəyişməz, sabit vəziyyətinə düşmüş aşığı sənəti yazılı ədəbiyyatın mövcud olduğu dövrlərdə yarandığı üçün yazılı ədəbiyyat

yatla folklorun digər janrları ilə müqayisədə daha sıx əlaqədə olmuşdur. Aşıq sənətinin bədii yaradıcılıq məhsulunun müəllifinin bəlli olması onun folklor mahiyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Aşıq sənətinin subyektivi olan aşığın bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi yaratdığı söz sənəti onun çoxsaylı funksiyalarından yalnız biridir. Məlum olduğu kimi, aşıq sənəti sinkretik sənətdir və bu sənətin subyektivi olan aşıq da sinkretik funksiya daşıyır:

- 1. Xalq şeiri üslubunda şeir qoşur;*
- 2. Saz musiqi havası üzərində mahnı ifa edir;*
- 3. Ənənəvi aşıq musiqisini ifa edir;*
- 4. İfa zamanı rəqs edir;*
- 5. Məclis idarə edir və s.*

Göründüyü kimi, aşıq sənətini yazılı ədəbiyyata yaxınlaşdıran cəhət yeganə olaraq bədii mətn arsenalıdır ki, o da semantik-struktur baxımından mifoloji-folklor düşüncə modelləri əsasında, poetik struktur baxımından isə saz musiqi havaları əsasında yaranmışdır və bu cəhətləri etibarilə folklorla sıx şəkildə əlaqələnir. Aşıq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsi baxımından biz vaxtilə araşdırdığımız bir məsələni, təkrar olsa da, yenidən vurğulamaq istəyindəyik.

Türk folklor ənənəsinin “təbii ədəbiyyat”dan “süni ədəbiyyat”a, kollektiv sənətdən fərdi və qrup sənətinə üzvlənməsi ilə artıq “süni sənət” səviyyəsində şifahi və yazılı ədəbiyyatın öz spesifik inkişaf qanunauyğunluqları zəminində iki bir-birindən izolə edilmiş müstəsna qolunun formalaşması prosesi başlanır. Xalq ədəbi yaradıcılığının üzvlənməsi prosesində üçüncü bir qol da mövcuddur: bu, aşıq ədəbiyyatıdır. Həmin üzvlənmə prosesinin diaxron sxemi aşağıdakı şəkildədir:

- 1. Şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor).*
- 2. Aşıq ədəbiyyatı.*
- 3. Yazılı ədəbiyyat.*

Azərbaycan ədəbiyyatının bu istiqamətlərinin heç biri öz funksionallığını itirməyib, öz yaşam hüququnu saxlamaqdadır. Folklor əsasına yaxınlığına görə aşiq ədəbiyyatı birinci və ikinci arasında dayanır.

Folklorun bədii yaradıcılıq istiqaməti ənənəvilik, şifahlilik, kollektivlik kimi dominant atributiv keyfiyyətlərlə səciyyələnir; folklor mətninin dil kollektivində ya ümumilikdə, ya da ən azı regional kontekstdə toplum üçün anlaşıla bilən semantik kodu və şifrəsinin mövcudluğu folklor faktının mövcudluğunu təsdiqləyən zəruri hadisədir. Folklorda semantik kod və şifrə yalnız mətnin poetik strukturunun elementi kimi qavranılmamalıdır. Folklorda semantik kod və şifrələr poetik strukturun elementi kimi özünü göstərsə də, mətnin semantik strukturu vasitəsilə etnik-milli düşüncə potensialını təzahür etdirir, onun xarakteri ilə şərtlənir. Yəni gerçəklik – şüur – mətn münasibətlərində, gerçəkliyin şüurda proyeksiyası etnik-milli xarakter daşıyır. Folklor təfəkkürünün özünün xarakteri etnik-milli olduğu üçün proyeksiyanın verdiyi mətn də milli məzmun kəsb edir. Göyçə kimi konservativ folklor mühitlərində regional spesifikadan başqa, həm də əski ənənə yaxşı qorunur, arxaik elementlərin iştirakı intensiv xarakter daşıyır.

Aşiq yaradıcılığı folklordan qaynaqlanır, onun kanonik mətn tiplərindən istifadə edir. Digər tərəfdən isə o, yazılı ədəbiyyatla qismən təmasda olur. Aşiq yaradıcı şəxsiyyətdir, şairdir, öz intellektual mülkiyyətinin sahibidir. Bu mənada, aşiq ədəbiyyatı folklor hadisəsi kimi yazılı ədəbiyyata yaxınlaşır. Lakin aşiq yaradıcılığı folklor çevrəsində fəaliyyət göstərir, aşiq şeiri xalq şeir üslubunda yaradılır.

Yazılı ədəbiyyat həm milli, həm də qeyri-milli ədəbi sistemlərlə əlaqədə olur və inteqrasiya prosesində folklorla müqəyisədə daha intensiv iştirak edir. Aşiq yazılı ədəbiyyatın öz kanonlarına uyğun gələ bilən bəzi elementlərindən faydalanır. Lakin bu faydalanma prosesində də həmin ele-

mentlər folklor bədii düşüncə kanonlarına tabe etdirilir, onların içərisində əridilir.

Məsələn, Vaqifin qoşması Ələsgər qoşmasından fərqli olaraq görüldüyü boydadır, Ələsgərdə isə qoşma həm eninə, həm də dərininə görüldüyündən xeyli böyükdür. Dərininə ona görə böyükdür ki, həmin mətnin həm semantik, həm də poetik strukturunda arxestrukturlar lay-lay qalayıb. Əslində bu laylar aşığı sənətinin genezis və təkamül dinamikasının bütün keçdiyi yolun mikromodelidir. Ələsgər qoşmasında sənət layı, təriqət layı, ata-baba layı və s. var. Ələsgər o bazanın əsasında yarandığı üçün bu laylar mətnə təfəkküründən süzülüb gəlmişdir. Ələsgər qoşmasının eninə görüldüyündən böyük olması dedikdə isə mətnin daha çox funksiyalılığı nəzərdə tutulur.

Ələsgər qoşması yaranma prosesində aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- 1. Saz havası ilə;*
- 2. İfa tərzilə;*
- 3. Məclisin auditoriyası ilə;*
- 4. Praqmatik məqsədə yönəlməsi ilə;*
- 5. Bədii-estetik əyləndirmə funksiyaları və s. ilə.*

Aşığı Ələsgər qoşmasında mətnin bədii-estetik əyləndirmə istiqaməti onun çoxsaylı funksional elementlərindən yalnız biridir. Və mətnin bədii ədəbiyyatla ortaq məqamı yalnız bu funksiya ilə bağlıdır. Digər funksiyaları ilə folklorla bağlıdır. Əgər Ələsgər yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi ədəbiyyatşünaslıq metodları ilə öyrənilsə, onda onun sənət fenomenologiyasını şərtləndirən cəhətlərin heç onda biri izah oluna bilməz.

Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin xüsusi kultür vahidi kimi folklorun regional səciyyəsinin və bu kontekstdə ayrıca olaraq fərqlənən ulu Göyçənin aşığı poeziyasının inkişaf dinamikasının ədəbi-estetik yöndə və diaxron istiqamət-

də araşdırılması öncə bu ərazinin folklor arsenalının sistemli şəkildə öyrənilməsindən keçir.

Göyçə aşiq poeziyası nümunələrinin toplanılması, nəşri və tədqiqində H.Əlizadənin, S.Mümtazın, H.Zeynallının, Ə.Axundovun, H.Arashının, H.Arifin, İ.Abbasovun, M.İbrahimovun, S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin, M.Seyidovun, M.H.Təhmasibin, İ.Ələsgərin, Q.Namazovun, M.Həkimovun və başqalarının xidmətləri olmuşdur. Sözü gedən mahalın aşiq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Regionda gedən geosiyasi proseslər nəticəsində Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsi (Ermənistan) Şimali Azərbaycandan qoparılmış və onun inzibati-siyasi nüfuzundan çıxarılmaqla ondan təcrid edilmiş və məhz bu səbəbdən də həmin ərazinin folklor örnəklərinin qeydə alınması passiv şəkildə getmişdir. Azərbaycan ərazisində yaradılmış qondarma Ermənistan Respublikası Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində maraqlı deyildi, ona görə də bu iş həmin respublikanın müvafiq qurumları tərəfindən təşkil edilməyib. Azərbaycanda isə bu iş pis təşkil edildiyindən, əsasən, fərdi təşəbbüslərin ümidində qalıb. Beləliklə, Göyçədə qorunan mənəvi sərvətimizin toplanması və yazıya alınması problemi Göyçənin son işğalnadək (1988) öz geniş həllini tapmayıb. Göyçə aşiq yaradıcılığı örnəklərinin toplanması və nəşri işi məhdud kəmiyyətdə olsa da, XX əsrin 20-ci illərindən başlanır. Bu dövrdə toplanıb “El aşıqları”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “El şairləri”, “Azərbaycan el ədəbiyyatı”, “Azərbaycan aşıqları” adı ilə nəşr edilən kitablarda aşiq şeirləri ilk tərtibatını tapır. Doğrudur, aşiq şeirinin ilk yazılı nümunələrinə hələ XVIII-XIX əsrlərə aid kitablarda, xüsusilə dastan mətnlərində rast gəlirik. Amma bu şeirlərin hansı aşığa məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək mürəkkəb məsələdir. Ona görə də müəllifləri məlum olan aşiq şeiri nümunələrini yalnız XX əsrin folklor və aşiq şeiri toplularında, arxiv materiallarında qeydə almaq mümkündür.

Doğru olaraq qeyd edilir ki, “Azərbaycanı elmi şəkildə öyrənmək məqsədilə yaradılan bir sıra cəmiyyət və elmi təşkilatlar da ilkin fəaliyyətə məhz 20-ci illərdə başlamışdı. Həmin cəmiyyət və elmi təşkilatlar ayrı-ayrı elm adamlarını, mütəxəssisləri öz ətrafında birləşdirir, müəyyən proqram əsasında sistemli tədqiqat işləri aparırdı. Azərbaycanın XX yüzildəki elmi-ədəbi mühitində, milli elmi fikrin formalaşmasında müstəsna dərəcədə böyük rol oynamış belə elmi təşkilatlardan biri (və ən əsası – H.İ.) də 1923-1930-cu illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö (öyrənmə) Cəmiyyəti (ATTC) olmuşdur”.¹ Bu Cəmiyyətin xəttilə Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi sahəsində ilk uğurlu addımlar atılmışdır. H.Zeynalli, S.Mümtaz, H.Əlizadə, Ə.Abid kimi görkəmli folklorçuların fəaliyyəti də bu cəmiyyətin xətti ilə gerçəkləşmişdir. ATTC fəaliyyəti dövründə digər folklor janrları və problemləri ilə bağlı toplama və tədqiqat işləri aparmaqla yanaşı, aşağıdakı aşıq şeiri toplularını nəşr etdirmişdir:

- 1. Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı, I hissə, 1927;*
- 2. Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı, II hissə, 1929;*
- 3. Xuluflu V. El aşıqları, 1927;*
- 4. Xuluflu V. Koroğlu, 1927;*
- 5. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsi №1 (1928), №2 (1928), №3 (1930), №4-5 (1930).*

ATTC-nin folklor komissiyasına rəhbərlik edən H.Zeynalli milli folklorumuzun ayrılmaz hissəsi olan aşıq ədəbiyyatına da diqqətlə yanaşmış, S.Mümtazın müxtəlif illərdə (1927-1928, 1930) çap etdirdiyi “El şairləri”, H.Əlizadənin ikicildlik “Azərbaycan aşıqları” (1929-1936) kitablarına müqəddimələr yazmışdır. Onun “Aşıq Pəri və müasirləri” (1928) məqaləsi 20-ci illərdə aşıq ədəbiyyatı haqqında ilk tədqiqatlardan sayıla bilər. Eləcə də onun “Azərbaycan

1. H.Xəlilbəyli. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri (1923-1929). B., 1999. s. 8.

*aşıqları haqqında bir neçə söz” (1929), “Azərbaycan aşığı-
ları” kimi məqalələri də bu silsiləyə aiddir. H.Zeynallı klas-
sik aşiq şeirinin Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Şəmkirli
Hüseyn, Sarı Aşiq, Aşiq Musa, Aşiq Ələsgər kimi görkəmli
nümayəndələrindən bəhs etmiş, onların yaradıcılığını yük-
sək qiymətləndirmişdir.¹ Müəllif “Xalq ağız ədəbiyyatı” adlı
geniş məqaləsində “El aşığı” adlı ayrıca paraqraf ver-
mişdir. Onun aşiq sənətinin genezisi ilə bağlı söylədiyi mü-
lahizələr maraqlıdır: “Ozanlar aradan çəkilməyə baş-
ladıqca Azərbaycanda və qismən də Anadoluda yeni dastan-
çılar meydana gəlmişdi. Bunlar sevdiyi bir qızın ardınca el-
lər, ölkələr dolanan aşiq şairlərdi. Bu aşiq şairlər çox zaman
söylədikləri manilərdə, bayatılarda öz adlarını qeyd edə
bilmədiklərindən çox zaman “Mən aşiq” və ya sadəcə “Aşi-
qəm” kimi müxtəsər adlar ilə məsələni bitirmək istədilər.
Ehtimal ki, bu aşıqlar çox zaman əslində şair olmayıb, on-
dan-bundan söz öyrənməklə meydana çıxan və “ozan”lığı
özünə peşə edənlərə qələbə çaldıqca artıq “aşiq” adını şö-
rətləndirməyə başlayırdı. Ona görə də hər yerdə
aşıqların hörməti artmış olur. Yalnız burda “haqq aşığı”
istilahının haradan gəldiyi məsələsi üzərində mübahisə olur.
Bu xüsusda da əski etiqadlarla bərabər, bu aşiq şairlərin
də hazır cavab və rəvan təbli olduqlarından adın onlara ve-
rildiyini ehtimal edə bilərik”.² H.Əlizadənin “El ədəbiy-
yatı” məcmuəsində çap olunan “Qazax və Gəncə nağılları
haqqında” məqaləsində H.Zeynallı həm də sözügedən böl-
gənin el aşıqlarından, onların yaradıcılıq və sənətkarlıq
xüsusiyyətlərindən bəhs edib, Aşiq Hüseyn, Aşiq Mirzə,
Şair Vəli Zülfüqar, Qədir, Mirzə Səməd, Aşiq Məmməd,
Xəyyat Mirzə kimi sənətkarların yaradıcılığının səciyyəvi*

1. H.Xəlilbəyli. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti-
nin fəaliyyətində filologiya məsələləri. B., 1999. s. 105.

2. H.Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. B., 1983, s. 224-225.

cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Gəncə aşığı – Aşiq Hüseyin, Aşiq Çoban, Dilqəmlə yanaşı, əslən Göyçəli olan Aşiq Əsəd və Aşiq İslamı da təqdim edir.

Aşiq poeziyasının məhsuldar toplayıcısı və nəşirlərindən biri kimi H.Əlizadənin fəaliyyəti xüsusilə seçilir. Onun “Azərbaycan aşığı” adlı olduqca dəyərli, orijinal iki cildlik kitabına A.Şaiq “Bir neçə söz” adlı təqdimat da yazmışdır.¹

H.Əlizadə kitaba həm, yığcam da olsa, müqəddimə yazmış, həm də məşhur aşıqların qısa tərcümeyi-halını vermişdir. Kitabın iki cildində yüzə yaxın aşığın çoxsaylı şeirləri cəmləşdirilmişdir. Qeyd edirəm ki, Ələsgər irsinin də ilk mükəmməl toplayıcısı H.Əlizadə olmuşdur. Folklorşünas Q.Umudov yazır: “Gənclik illərindən Ələsgər poeziyasının sehrinə düşmüş H.Əlizadə folklorumuzu toplamağa başladığı ilk gündən Ələsgər irsinə xüsusi məhəbbətlə yanaşmış, ustad aşığın yaradıcılığını on ilə yaxın bir müddət ərzində araşdırdıqdan sonra, ayrıca kitab kimi üç dəfə dəlbadal nəşr etdirmişdir. H.Əlizadə “Aşiq Ələsgər” şeirlərini mətbuatda tez-tez dərc etdirirdi. Folklorçu “Azərbaycan aşığı” kitabında aşığın həyatı haqqında qısa məlumat və 32 şeirini vermişdi. “Aşiq Ələsgər” kitabı nəşrdən-nəşrə təkmilləşir, həcmcə genişlənirdi. Bu nəşrləri tutuşdurduqda aydın görünür ki, yorulmaq, bezmək, doymaq bilməyən toplayıcı da öz işini nəşrdən-nəşrə daha da təkmilləşdirmiş, qoşmaları daha da dəqiqləşdirmiş, onları əsl həqiqətə yaxınlaşdırmağa çalışmışdır”²

H.Əlizadənin şeirlərini toplayıb kitab halında nəşr etdiyi ustad sənətkarlardan biri də Aşiq Əsəddir. Folklorçunun “Aşiq Əsəd” kitabına lirik və sovet həyat tərzini tərənnüm edən şeirlər daxil edilmişdi.³

1. A.Şaiq. Bir neçə söz. Azərbaycan aşığı, I c, B., 1929, s. 6-9.

2. Q.Umudov. Folklorşünaslığımızın tarixindən (1920-41-ci illər). B., 1995.

3. H.Xəlilbəyli. Göstərilən əsəri, s. 33.

Aşıq poeziyasının yazıya alınması, tərtibi və nəşri işində H.Əlizadənin bir folklorçu kimi böyük əməyi olmuşdur. İki cilddən ibarət, iki dəfə nəşr olunmuş (1935-1936) (1937-1938) “Aşıqlar” kitabı bu ciddi fəaliyyətin nəticəsi kimi reallaşmışdır. Bu kitablarda yüzə yaxın Azərbaycan aşığının müxtəlif şeirləri toplanmaqla yanaşı, bir çox aşıqlar haqqında biqrafik məlumatlar da verilmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığının 1920-1941-ci illər tarixini tədqiq edən Q.Umudov bu dövrdə nəşr edilmiş aşıq ədəbiyyatı örnəklərinin tənqid üçün açıq olan bəzi məqamlarını göstərmişdir. Onun yazdığına görə, aşıqlar haqqında verilən məlumatların bəzisi dəqiq mənbələrdən deyil, ağızlardan və aşıqlara aid edilən dastanlardan götürülmüşdür. Məsələn, Aşıq Abbasın tərcümeyi-halı “Abbas və Gülgəz” dastanından alınmış məlumatdan ibarətdir. Qeyd edim ki, tənqid o qədər də haqlı deyil. Çünki tarixi məlumatların olmadığı şəraitdə şifahi yaddaşda və məlum mətnlərdə qorunan informasiya tarixi fakt və hadisənin təsəvvürə gətirilməsi, bərpası üçün istifadə oluna bilər. Sadəcə olaraq, bu məlumatlar folklorlaşmış olduğundan onları məhz folklor “örtüyü”ndən çıxarmaq və onda saxlanan tarixi aşkarlamaq mümkündür. Bunun üçün folklor qanunauyğunluqları və kateqoriyalarını bilmək lazımdır.

Bu dövrdə aşıq poeziyasının bir qism örnəklərinin toplanmasında S.Mümtazın və H.Əlizadənin xidmətləri indi də öz əhəmiyyətini itirməyib. Sözügedən nəşrlərin tərtibat məsələsində də pozitiv meyllər müşahidə olunur. Belə ki, H.Əlizadə aşıqları dövrünə görə xronoloji ardıcılıqla düzməyə səy göstərmişdir. Birinci cildə, demək olar ki, buna nail olmuşdur. İkinci cildə isə ardıcılıq prinsipi məhz məlumatın məhdudluğundan pozulmuşdur. Eyni zamanda ikinci cildə ayrı-ayrı aşıqların qoşmalarından başqa, bəzi dastanlarımızdan poetik parçalar, müəllifi məlum olmayan şeirlər, mahnılar və s. daxil edilmişdir.¹

1. H.Xəlilbəyli. Göstərilən əsəri. s. 34.

H.Əlizadə nəşrinin II çapı üzərində apardığımız müşahidələr bu nəşrin mətn materialının əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir. Hər iki cildin redaktorunun M.Arif olduğu bu iki kitabda olduqca dəyərli, orijinal folklor mətnləri toplanmışdır. Hər iki kitabda nə müqəddimə, nə də şərh verilməmişdir. Yalnız zəruri məqamlarda səhifənin altında lüğət və bəzi qeydlər verilmişdir. “Aşıq Abbas”, “Aşıq Abdulla”, “Aşıq Kərəm”, “Xəstə Qasım”, “Dilqəm”, “Aşıq Hüseyin”, “Aşıq Musa”, “Aşıq Məhəmməd”, “Molla Cümə”, “Xəyyat Mirzə”, “Şair Vəli”, “Aşıq Hüseyin” (Bozalqanlı), “Aşıq Əli”, “Miskin Əli”, “Nəcəf”, “Şeyda Əziz” kimi aşıqlar haqqında yığcam məlumatlar kitabda öz əksini tapıb. Kitabda Aşıq Musa haqqında məlumatda deyilir: “Aşıq Musa Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının Basarkeçər rayonunun Qaraqoyunlu kəndindəndir. Anadan olduğu və vəfat etdiyi tarix haqqında düzgün məlumat yoxdur. Aşıqların dediyinə görə, təxminən 1840-cı illərdə 45 yaşında vəfat etmişdir”.¹ Aşığın “Gülə-gülə”, “Köynəkçik”, “İndi”, “Dilbər”, “Ağ ola”, “Biri yaz”, “Dilim”, “Olmaz” qoşmaları, “Ay fələk” onluğu, “Samovar”, “Maral”, “Pəri” səkkizliyi, “Telli saz”, “Bir gün”, “Kəklik” gəraylıları kitabda nəşr olunub. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu məlumat yanlışdır. Aşıq Musa təxminən 1830-cu ildə Göyçənin Ağkilsə kəndində anadan olmuş, 1912-ci ildə vəfat etmişdir. Qəbri doğma kəndindədir.

Şamxor rayonunun Qapanlı kəndindən olan XIX əsrin 70-ci illərində vəfat etmiş Aşıq Hüseyinin Naxçıvanlı keşiş qızı Reyhanla, Qarabağlı aşıq Məhəmmədlə “və bir çox Göyçə aşıqları ilə deyişməsi”² haqqında məlumat verilir. Bu məlumatdan da aydın şəkildə görünür ki, Göyçə aşıqları ilə deyişmə bir növ sənətkar statusunun təsdiqidir.

1. Aşıqlar. (toplayanı H.Əlizadə). II nəşr, I c., B., 1937, s. 194.

2. Aşıqlar. Toplayanı H.Əlizadə, II nəşr, I c., B., 1937, s. 152.

Çünkü bu sənətin ən yüksək təşəkkül məkanı Göyçə olmuşdur. Oxşar məlumat Bozalqanlı (Tovuz rayonu) Aşıq Hüseyn haqqında da verilir: “Aşıq Hüseyn çox usta aşıqlarla sözləşmiş, çox molla məclisinə düşmüş, öz kəskin sözlərilə hamıya üstün gəlmişdir. O cümlədən məşhur ustad göyçəli aşıq Ələsgər ilə də deyişmişdir, ancaq heç biri üstün gələ bilməmişdir”.¹ İranın Sulduz mahalının Naqadı kəndində doğulmuş, sonralar (1917-ci ildə) Şimali Azərbaycana köçən, Qazağın Köçəsgər kəndindən evlənən və orada aşılıq edən Aşıq Əlinin təqdim edilmiş çoxsaylı şeirlərindən “Dolana-dolana” rədifli gəraylısına H.Əlizadə “bu şeirin müəllifi məlum deyildir, söyləyən Aşıq Əlidir” qeydi vermişdir.²

Biz həmin şeirin göyçəli Şişqayalı Aydının olduğunu müəyyənləşdirdik. Çünki bu şeir Göyçə aşıqlarının ifasında Şişqayalı şair Aydının sözləri kimi oxunur.

“Bu şeirin müəllifi məlum deyildir; söyləyəni Aşıq Əlidir” qeydi ilə verilmiş “Şamamalar irəfdədir” şeiri isə xalq mahnısıdır.

Kitabın ikinci cildində “Aşıq Şəhrəbanı”, “Aşıq Səfər”, “Kərkibaşlı Aşıq Əziz”, “Aşıq Həsən”, “Sədərəkli Qorxmaz”, “Aşıq Mənsur”, “Qaraca Oğlan”, “Aşıq Sona”, “Aşıq Mustafa”, “Çardaxlı Keşişoğlu”, “Aşıq Qərib”, “Aşıq Muxtar”, “Hüseyn”, “Aşıq Vahab”, “Nazlı”, “Əsmər”, “Aşıq Varis”, “Xudaverdi”, “Aşıq Əliş”, “Aşıq Bayram”, “Heydər”, “Qulu”, “Pirim”, “Aşıq Salman”, “Əfruz xanım”, “Şikəstə”, “Qulam Kəmtər”, “Kürdoğlu”, “Qul Mahmud”, “Layiskili Molla Cuma”, “Aşıq Dibro”, “Şair Vəli”, “Bozalqanlı Aşıq Hüseyn”, “Aşıq İman”, “Aşıq Həsən”, “Hüseyn”, “Aşıq Əsəd”, “Aşıq Mirzə”, “Aşıq Səfdər”, “Aşıq Zülfüqar”, “Aşıq Rza”, “Aşıq Məsum”, “Məhəmməd”, “Aşıq Qoca”, “Aşıq Səməd”, “Allahqulu” adlı aşıq və el şairlərinin

1. Aşıqlar. (toplayanı H.Əlizadə). II nəşr, c., B., 1937.

2. Yenə orada, s. 402.

şeyrləri, “Koroğlu” və “Əsli və Kərəm” dastanlarından şeyrlər verilmişdir. Kitabda Ağ Aşığın – Allahverdinin Çardaxlı Keşiş oğlu (Gədəbəy) ilə deyişməsi verilmişdir.

Nazlı xanımın “Vermə ata” şeyri¹ “Şair Kazım və Nazlı xanım” dastanının Göyçə aşığılarının ifasında saxlanan variantından başqa bir variantın da mövcudluğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Şeyr örnəkləri təqdim edilmiş sənətkarlar içərisində XVI-XVII əsrlərdə (1605-ci ildə vəfat etmiş) yaşamış göyçəli ustad aşığı Qul Mahmudun poetik irsindən nümunələr verilmişdir.

Bu nümunələr içərisində “Gəlsin”, “Oldu Misirdə”, “Qanlı saray” qoşmaları, “Faş oldu”, “Bir qız sevdim”, “Xoş gəldin”, “Əylənməz” gəraylıları, “Mahmud və Əsmər” dastanından Mahmud və Əsmərin dialoqunu ifadə edən altı bəndlik qoşma, Mahmudla Nigar xanımın altı bəndlik gəraylı dialoqu və “Molla” adlı beş bəndlik qoşma vardır. “Qanlı saray” qoşması Qul Mahmudun qardaşı Qəmbərin dilindən söylənilir. Həm “Gəlsin”, həm də “Molla” rədifli qoşmalarda Sara adlı bir gözəl xatırlanır. Mətnlərdən təxminən “Əsli-Kərəm” tipli “Mahmud və Sara” dastanının mövcud olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Çünki bu şeyrlərdə həm Saranın gözəlliyi tərənnüm olunur, həm də dini (və ya etnik) ayrılıq zəminində konfliktin mövcudluğu müşahidə olunur:

*Yerdə qalmaz Qul Mahmudun sözləri,
Kabab üstə yandırırırlar közləri.
Həddi nədir xanın, bəyin qızları,
Gözəllikdə mənim Sarama gəlsin.²*

və ya

*Ala gözlü bir tərlandı sevmişəm,
Onun kimi gözəl hanı, sevmişəm?*

1. Aşıqlar. (toplayanı H.Əlizadə). II nəşr, II c. B., 1938, s. 63-64.

2. Aşıqlar. Toplayanı H.Əlizadə. II nəşr, II c. B., 1938, s. 108.

*Aləm bilir, o cananı sevmişəm,
Ayırma Mahmuddan Saranı, Molla.¹*

H.Əlizadə nəşrində Göyçə aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən Aşiq İmanın (Növrəs İmanın) “Gözəl qız”, “Vəfası var”, “Dağlar”, “Qazağa”, “Gəlibdir”, “Revol-yusiya bayramı”, “İşix günlər”, “Gəlib gedib”, “Demək ol-maz”, “Xəngəl”, “Daha yoxdur”, “Sənəm, al”, “Ay Maral, Maral”, “Yar qala” (dodaqdəyməz), “Qiyamətin var”, “Gö-zəldir”, “Durnalar”, “Tomaxlılar”, “Fələkdən şikayət”, “Bi-ləsiz”, “Görəydim”, “Gözlər”, “Dağlar” qoşmaları, “Nə da-nım indi”, “A yara məndən” təcnişləri, “Qomsomol qızlar”, “Qızıl ordu” gəraylıları, “Zəhmət əsası” müxəmməsi, “Kimi-dir” qəzəli verilmişdir.²

Burada Qazaxlı Aşiq Hüseyindən verilmiş “Sarı köynək” şeirinin Ələsgərə nəzirə olduğu da aydın şəkildə görünür. Aşiq Əsədin H.Əlizadə nəşrində aşağıdakı şeirləri verilmiş-dir: “Əzə bilməzsən”, “Danışma”, qoşmaları, Aşiq Əsədlə İn-cinin iki deyişməsi (birinci 6 bənd qoşma; ikinci 8 bənd qoş-ma), “Xırdaca qız” onluğu, “Pervi may” onluğu, “Qonstitusi-ya”, “Puşkin”, “Açılıb”, “Yarış” qoşmaları, Aşiq Əsədlə Aşiq Mirzənin deyişməsi (6 bəndlik qoşma). Aşiq Məhəmmədin (Dilican, Polad kəndi) “Gözəldi”, “Sinə doldum”, “Dilbər”, “İnciməsin”, “Oynama”, “Şirin dilindən” qoşmaları, “Telli ceyran” gəraylısı təqdim olunur.³ Şəxsiyyəti haqqında heç bir məlumat verilməyən sənətkarlardan biri də Aşiq Qocadır. Onun “Çənbərək”, “Gərək”, “Oynamasın”, “Sovet dağları”, “Səhər çağı”, “Gözəl”, “Nəyə lazım”, “Aran” qoşmaları, “Bu gün” onluğu, “Gün olubdur”, “Ballı”, “De, söylə”, “Qurban mən olum” gəraylıları nəşrdə öz əksini tapmışdır.

1. Yenə orada, s. 330-334.

2. Yenə orada, s. 214-233.

3. Aşıqlar. (toplayanı H.Əlizadə). II nəşr, II c. B., 1938, s. 115.

“Çəmbərək”in təsvirindən və tərənnümündən Aşıq Qocanın Göyçəli və ya o əraziyə bağlı bir sənətkar olduğunu söyləmək mümkündür:

***Uca dağları var Laçın oylağı,
Gərəkdir olmasın sar Çəmbərəkdə.
Zimistanı keçir, gəlir baharı,
Görünməyir boran, qar Çəmbərəkdə.***

***Gəlinlər gül dərir, sancır buxağa,
Görən mayıl olur gülgəz yanağa.
Hər axşam çıxırlar kefə, damağa,
Gözəllər yığnağı var Çəmbərəkdə.***

***Sovet bol eyləyib ipəyi, şalı,
Qızları geyinir yaşılı, alı.
Dəmlənib oxuyur ahal, cahalı,
Çalınır saz, qaval, tar Çəmbərəkdə.***

***Seyrangahları var, qayaları daş,
Gölündə oynasır ördək, yaşılbaş.
Gözəlləri vardır tamam qələmqaş,
Saxlayır qoynunda nar Çəmbərəkdə.***

***Qocayam, qurbanam dərddən qanana,
Dost ucundan eşq oduna yanana.
Çatmışıq Sovetdə gözəl dövrana,
Dolanıb seyr edir yar Çəmbərəkdə.¹***

Şeirlərin poetik üslubu da Göyçə aşıqlarına tamamilə uyğunluğu ilə səciyyələnir. H.Əlizadənin ikicildliyinə Aşıq Ələsgərin şeirləri daxil edilməmişdir.

Görünür, bu da Aşıq Ələsgərin şeirlərinin müstəqil, ayrıca bir kitabça şəklində nəşr olunması ilə bağlıdır.

1. Aşıqlar. (toplayanı H.Əlizadə). II nəşr, II c. B. 1938, s. 340.

H.Əlizadənin topladığı və S.Hüseynin redaktorluğu ilə nəşr edilən “Aşıq Ələsgər” kitabı həm ön söz, həm də tərtibat baxımından dövrünə görə mükəmməl hazırlanmışdır. Bu nəşrdə Aşıq Ələsgərin şeirləri “Lirik şeirlər” (cəmi 52 şeir), gəraylılar (cəmi 11 şeir) kimi iki iri bölümü təsnif edilmişdir. Növbəti bölüm “Tərifləmələr”dir. Bunun içərisinə “Təcnislər və dodaqdəyməzlər” daxil edilib (cəmi 43 şeir). Üçüncü bölüm “Müxtəlif şeirlər”dir (cəmi 29 şeir). Dördüncü bölüm “Həcvlər”dir (cəmi 10 şeir). Beşinci bölüm “Deyişmələr”dir (cəmi 6 şeir). Altıncı bölüm “Aşıq Ələsgərə bənzətmələr”dir (cəmi 8 şeir). Bu bölüm tamamilə qüsurlu hazırlanmışdır. Bir neçə bənzətmə təkrarən verilmiş (texniki qüsür), bir neçə deyişmə də təkrarən bənzətmələrin içərisinə daxil edilmişdir. Tərtibat ilk baxımdan diqqəti çəksə də, əslində heç bir bölüm düzgün unifikasiya prinsiplərinə cavab vermir. I bölümdə “Lirik şeirlər” adı altında qoşmalar verilmişdir, amma “Qoşmalar” kimi qeyd olunmamışdır. Gəraylı janr kimi düzgün təsnif olunmuşdur. Amma “dodaqdəyməzlər”ə çox primitiv şəkildə yanaşılmışdır. Çünki “dodaqdəyməz” adı ilə verilən şeirlərdə poetik üslubi özəllik təsnifatda öz düzgün əksini tapmayıb. Bu yanlışlıqlara ona görə yol verilib ki, təsnifat bir prinsiplə (məsələn, formal poetik növ, janr, şəkil üzrə və ya tematik-mövzu əhatəsinə görə) aparılmayıb. H.Əlizadənin kitaba yazdığı “Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı haqqında” adlı müqəddiməsi Aşıq Ələsgərlə bağlı ilk tədqiqatlardan sayıla bilər. Müəllif yazır: “Yaşadığı mühitdə ərkək (kişi), qadın, varlı, yoxsul, həyat və təbiətə dair yığın-yığın və qucaq-qucaq təcnis, divan, dodaqdəyməz, müxəmməs, gəraylı və həcvlər söyləmişdir. O, təcnislərdə, gözəlləmələrdə və xüsusən, təbiətin haqqında söylədiyi şeirlərdə qüvvətli bir rəssam və ölməz bir sənətkar mövqeyinə çatmışdır”.¹

1. Aşıq Ələsgər. (toplayanı H.Əlizadə). B., 1935, s.7.

Təbii ki, mülahizələrdə bolşevik ideologiyasının icbari təsirləri müşahidə olunsa da, ümumən, Ələsgər yaradıcılığının hətta bu şəkildə qiymətləndirilməsi belə, zamanı nəzərə alsaq, tamamilə pozitiv yanaşmadan xəbər verir. Amma bunun ardınca Ələsgərin (və həm də təkcə onun yox, bütün Göyçə aşıqlarının) aşılıq fəaliyyətini çox dar prizmadan biznes maraqları və bazar münasibətləri kontekstində təqdim etməsi isə ən azı primitiv bir izahdan o yana keçmir: “Aşiq Ələsgər dağlara və yaylaqlara daha çox, daha qiymətli və ictimai əhəmiyyəti olan qoşmalar söyləmişdir. Bunun səbəbi bizcə aydındır. Aran camaatı bütün üç ay yayı dağlarda olur, mal-qaralarını yaylaqlara çıxarır, alaçıq qurub istirahət edirlər. Dağ əhalisi, o cümlədən Göyçə xalqı onlar ilə təmasda bulunurlar. Dağda yetişən meyvələrdən və qayırdıqları kürək, şana və başqa alətləri gətirib satır, özlərinə güzəran düzəldirlər. Bu məsələdə aşıqlar daha böyük rol oynayır, Aran camaatının ruhuna uyğun şeirlər oxuyur, nəmər və qənimətlər toplayırlar. Aşiq Ələsgər bu xüsusda daha aktivdir” .¹

Bu tipli mülahizələri və hətta həmin mülahizələrin sosial-psixoloji situasiya ilə əlaqələndirilərək birbaşa şeir mətnləri üzərinə tətbiq edilməsi ilə bağlı təhlili dərinləşdirmədən qeyd edə bilərik ki, H.Əlizadə aşiq poeziyasının ruhi-mənəvi və ürfani mahiyyətini, sadəcə olaraq, anlaya bilməmişdir. Aşiq poeziyasını ya sinfi münasibətlər, ya da proletkultçuluq kontekstinə gətirməyə səy göstərmiş müəllifin bütün bunlara baxmayaraq aşağıdakı fikirləri həqiqəti ifadə edir: “Aşiq Ələsgərin bir çay kibi axan coşqun təbi və şeirlərindəki lirizmi, yalnız aşıqlarda deyil, bəlkə bir çox ciddi və mühüm şairlərimizdə belə az görünür”.²

1. Aşiq Ələsgər. (toplayanı H.Əlizadə). B., 1935, s. 7-8.

2. Yenə orada, s. 14.

Kitabların (1929, 1930, 1935, 1936-cı il nəşrləri) tərtibi və nəşri zamanı, eləcə də bioqrafik məlumatların verilməsində H.Əlizadənin buraxdığı səhvlər hələ o zamanlar folklorşünaslarımızın diqqətindən yayınmamışdır.

Belə ki, 1929-cu ildə çap edilmiş “Azərbaycan aşığı” kitabında nəşir Aşıq Ələsgərin təxminən 1921-ci ildə 60-70 yaşlarında vəfat etdiyini yazır.¹ “Aşıq Ələsgər” kitabının ilk nəşrində (Aşıq Ələsgər. B., 1934) isə aşığın 1926-cı ilin baharında, təqribən 90 yaşlarında ikən vəfat etdiyi göstərilir. Göründüyü kimi, burada aşığın ölüm ili beş il sonraya keçirilməklə ömrü 20-30 il artırılmışdır. Kitabın üçüncü, nisbətən dolğun və dəqiqləşdirilmiş nəşrində Ələsgərin təqribən 100-105 yaşlarında öldüyü yazılır.² O cümlədən, bəzi nəşrlərdə Aşıq Əsədın familiyasının Rzayev, 1939-cu il nəşrində Mirzəyev, 1929-cu il nəşrində Əsədın 1883-cü ildə anadan olduğu göstərildiyi halda, on il sonra 1874-cü ildə doğulduğunun qeyd olunması faktları ilə yanaşı, Aşıq Ələsgərin bəzi qoşmalarının da Aşıq Əsədın adına yazıldığı H.Əlizadənin müasirləri tərəfindən tənqid edilmişdir (Avadyayev A. Bəzi folklor kitabları haqqında. “Kommunist” qəzeti, 21 may 1941-ci il).

Həmin dövrdə aşıq poeziyasının toplanması və nəşri işinə şairlər də təşəbbüs etmiş, S.Rüstəm və M.Rahim məhz belə bir təşəbbüsü 1929-cu ildə “Qoşmalar” kitabında reallaşdırmışdılar. Adı keçən şairlər “Qoşmalar” kitabını 1938-ci ildə təkrar nəşr etdiriblər. Tərtibat və təsnifatı o dövrün ənənələrinə uyğun şəkildə aparıldığından (I h. “Məlum şairlərin əsərləri”, II h. “Müxtəlif qoşmalar”, III h. “Dastanlardan parçalar”) heç də uğurlu nəşrlər hesab oluna bilməz. Həmin nəşrdə “Müxtəlif qoşmalar” bölümündə müəllifi məlum olan bir çox şeirlər səhvən müəllifi naməlum şeirlər kimi təqdim olunur. Məsələn, Aşıq Musanın məşhur “Nə günahı telli sazın?” şeiri məhz bu tərtibə daxil edilmişdir.

1. Azərbaycan el ədəbiyyatı. (toplayanı H.Əlizadə). I h., B., 1929.

2. Aşıq Ələsgər. (toplayanı H.Əlizadə). B., 1937.

Aşıq poeziyasının toplanma, tərtib, nəşr və tədqiqi işində M.H.Təhmasibin və Ə.Axundovun da geniş fəaliyyəti olmuşdur. Göyçə aşıqlarının ilk nəşrləri H.Əlizadəyə məxsusdursa (“Aşıq Ələsgər” və “Aşıq Əsəd” ayrıca kitab kimi, bir neçə başqa aşıqdan (Musa, Növrəs İman və b.) isə nümunələr), Aşıq Ələsgərin, eləcə də bir neçə göyçəli aşığın sənət irsinin nəşri İ.Ələsgər, Ə.Axundov və M.H.Təhmasibin adları ilə bağlıdır. Ə.Axundov və M.H.Təhmasib Aşıq Ələsgərin şeirlər kitabını (1936, 1972) müxtəlif illərdə nəşr etdiriblər. Ə.Axundov Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarını əhatə edən “Azərbaycan folklor antologiyası”nı (I və II kitablar, B., 1968) çap etdirmiş, ikicildlik “Azərbaycan aşıqları və el şairləri” (1983-1984) kitablarını tərtib etmişdir. Bu toplular bir il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasında da çap olunmuşdur. Ə.Axundov toplama, tərtib və nəşr işindən başqa, aşıq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat işi də aparmışdır. O, “Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş (1946), mükəmməl olmasa da, Aşıq Ələsgər haqqında ilk irihəcmli tədqiqatın müəllifliyi ona nəsib olmuşdur.

1960-cı ildə S.Axundovun tərtibi ilə nəşr edilmiş “Aşıqlar” kitabında nə müqəddimə, nə də aşıqlar haqqında geniş məlumat verilməmişdir. Bu topluda Göyçə aşıqlarından Aşıq Ələsgərin, Aşıq Əsədin və Aşıq İslam Yusifovun şeirlərindən örnəklər nəşr edilmişdir. Biqrafik məlumatlar isə aşağıdakı şəkildədir:

“Aşıq Ələsgər (1826-1929) – məşhur Azərbaycan aşığdır. Bir sıra aşıqların ustadı olmuş, özündən sonra gələn aşıqlara qüvvətli təsir göstərmişdir.

Aşıq Əsəd Rzayev (1875-1950) – Basarkeçər rayonunun Qaraqoyunlu kəndində doğulmuşdur. Sonralar Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonuna gələrək orada yaşamışdır. 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyat və İn-

cəsənəti on günlüyündə iştirak etmiş və Şərəf nişanı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Aşıq İslam Yusifov – 1892-ci ildə Basarkeçər rayonunun Nərimanlı kəndində doğulmuşdur. 12 yaşından aşılıq edir. Azərbaycan SSR Əməkdar İncəsənət xadimidir. Uşaq yaşlarından Kirovabadda yaşayır”¹

Göründüyü kimi, məlumatlar bəsit, natamam və qeyri-dəqiqdir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin doğum və ölüm tarixləri dəqiq göstərilməyib.

Aşıq poeziyasının nisbətən mükəmməl nəşri “Azərbaycan aşığı və el şairləri”dir.² İki cildən ibarət bu nəşrə İ.Əbbaslı geniş və dərin məzmunlu müqəddimə yazmışdır.

Folklorçu İ.Ələsgər Aşıq Ələsgər irsini öyrənməklə yanaşı, həm də bütövlükdə Göyçə aşığılarının məlum nümayəndələrinin siyahısını tərtib etməyə təşəbbüs göstərib:

“Alçalıdan: Aşıq Məhərrəm.

Yarpızlıdan: Aşıq Oruc, Aşıq Vəli, Aşıq Əhməd, Aşıq İslam, Aşıq Əlyar, Aşıq Qasım, Aşıq Eyyub, Aşıq Şahsuvar, Aşıq İsrayıl, Aşıq Ağa, Aşıq Muğam, Aşıq Bəhlul, Aşıq İman.

Qızılvəngdən: Aşıq Alı, Aşıq Qulu, Aşıq Usuf, Aşıq Mustafa, Aşıq Məsim.

Subatandan: Aşıq İsə.

Kərkibaşdan: Ağ Aşıq (Aşıq Allahverdi).

Qanlıdan: Aşıq Mehdi, Aşıq Balış, Aşıq Gülmalı.

Çaxırlıdan: Aşıq Alitan, Aşıq Hüseynalı, Aşıq İbrahim.

Daşkənddən: Aşıq Nəcəf, Aşıq Bayram, Aşıq Hacı, Aşıq Abbasəli, Aşıq Novruz, Aşıq Əli, Aşıq Səfyar, Aşıq Nuridin, Aşıq Ziyad.

Aşağı Şorcadan: Aşıq Bəylər, Aşıq Murad, Aşıq İslam, Aşıq İdris, Aşıq Mirzə.

1. Aşıqlar. (tərtib edən S.Axundov). II nəşr. B., 1960. s. 171.

2. Azərbaycan aşığı və el şairləri. (tərtib edən Ə.Axundov.) I c. B., 1983., II c., B., 1984.

Sarıyaqubdan: Aşiq Məhəmmədəli, Aşiq Paşa, Aşiq Əhməd, Aşiq Valeh, Aşiq Qasım, Aşiq Nuru, Aşiq Musa, Aşiq Ələddin.

Qayabaşından: Aşiq Cəmil.

Qalabulaqdan: Aşiq Məhəmmədəli, Aşiq Bəhlul, Aşiq Rəcəb, Aşiq Hümmət.

Qaraqoyunludan: Aşiq Sadıq, Aşiq Əsəd, Aşiq Məhəmməd, Aşiq Cahad, Aşiq Saleh, Aşiq Səlim.

Nərimanlıdan: Aşiq İsa, Aşiq Mikayıl, Aşiq İslam, Aşiq Bəhman, Aşiq Fətullah, Aşiq Nəriman, Aşiq Ələddin, Aşiq Nurəddin.

Ağkilsədən: Aşiq Ələsgər, Aşiq Musa, Aşiq Qurban, Aşiq Talib, Aşiq Nəcəf, Aşiq İman, Aşiq Musa, Aşiq Cəmsid, Aşiq Haqverdi.

Zərzibildən: Aşiq Şirin, Aşiq Məmməd, Aşiq Rüstəm, Aşiq Oruc, Aşiq İdris, Aşiq Mehralı, Aşiq Aslan, Aşiq Daşdəmir, Aşiq Nəcəf, Aşiq Cəmil, Aşiq Sayad, Aşiq Qabil, Aşiq Əli.

Zoddan: Aşiq Qasım, Aşiq Bəylər, Aşiq Ağayar, Aşiq Pənah, Aşiq Tapdıq, Aşiq Əlövsət.

İnəkdağlıdan: Aşiq Qəhrəman, Aşiq Kərim, Aşiq Alırza, Aşiq Qənbər, Aşiq İsmayıl, Aşiq Cavad, Aşiq Cəmsid, Aşiq Nurəddin, Aşiq İsrayıl, Aşiq Vəli.

Canəhməddən: Aşiq Meydan, Aşiq Sayad, Aşiq İlyas.

Qaramandan: Aşiq Ağalar.

Kəsəməndən: Aşiq Nağı, Aşiq Bayram, Aşiq Bəşir.

Göysudan: Aşiq Qulu, Aşiq Qasım .

Böyük Məzrədən: Aşiq Əziz, Aşiq Qiyas.

Kiçik Məzrədən: Aşiq Qara, Aşiq Məhəmmədəli, Aşiq Hüseyin, Aşiq Rza.

Şişqayadan: Aşiq Rəhim, Aşiq Qara, Aşiq Hüseyin, Aşiq Teymur, Aşiq Şəmil.

Sadanaxçadan: Aşiq Hümmət, Aşiq Binnət.

Dərədən: Aşiq İslam, Aşiq Qoşunəli, Aşiq Qərib, Aşiq

İsmayıl, Aşıq Bayram, Aşıq Əli, Aşıq Qədim, Aşıq Murtuzəli.

Babacandan: Aşıq Şükür, Aşıq Valeh, Aşıq Məhəmmədəli, Aşıq Qədir, Aşıq Xanbuta, Aşıq Kərəm, Aşıq Mikayıl, Aşıq Əmiraslan, Aşıq Yunus, Aşıq Əli.

Cildən: Aşıq Mehdi, Aşıq Qasım, Aşıq Yunus, Aşıq Oruc, Aşıq Müseyib, Aşıq Əli.

Ardanışdan: Aşıq Niftalı, Aşıq Məhəmmədəli, Aşıq İsa, Aşıq Bəhmən, Aşıq Kərim.

Ağbulaqdan: Aşıq Allahyar, Aşıq Məhərrəm, Aşıq İmran, Aşıq Mahmud, Aşıq Abbasəli, Aşıq Dünyamalı, Aşıq Sultanəli, Aşıq Allahyar, Aşıq Məhəmmədəli, Aşıq Hüseyin.

Göyçədə yaşamış aşıqların adlarından ibarət tərtib etdiyimiz bu siyahı natamamdır. Vaxtilə Göyçənin Qaranlıq, Kəvər və Yelenovka rayonlarının kəndlərində yaşamış aşıqlar şəxsən bizə məlum deyildir. Bu siyahıda adı çəkilən kəndlərdə boya-başa yetən saz sənətkarlarından bəzilərinin yaddan çıxmağına da şübhə etmirik”.¹

E.Məmmədlinin tədqiqatında Göyçə aşıqlarının təcnis sənətkarlığı yüksək qiymətləndirmişdir.²

1988-ci ildə Göyçə əhalisi öz qədim yurdundan, Qərbi Azərbaycandan (Ermənistandan) erməni təcavüzü nəticəsində deportasiya olunmuş, Göyçə aşıqları Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmışdır. Göyçə aşıq yaradıcılığının mühit, sənət, sənətkar və ədəbiyyat kontekstlərində öyrənilməsi, sənət nümunələrinin və sənətkarlar haqqında məlumatların yazıya alınmasının intensivləşməsi isə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonrakı dövrdə başlanır. Son on ildə Göyçə aşıqlarının xeyli yaradıcılıq nümunələri toplanıb nəşr edilmiş (bu iş davam

1. Sazlı-sözlü Göyçə. (toplayanı və tərtib edən: İ.Ələsgər). B., 2000, s. 14-15.

2. E.Məmmədli. Təcnis sənətkarlığı. B., 1998.

etdirilir), mühit və sənətkarlar haqqında tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə Z.Məhərrəmov və T.Göyçəli müəyyən işlər görüb. İ.Ələsgərin toplama və tərtibatında nəşr olunmuş “Aşıq Nəcəf” (Bakı, 2000), “Növrəs İman” (Bakı, 2004) kitabları da XX əsr Göyçə aşıqlığının bu böyük simalarının yaradıcılığından çoxsaylı nümunələri əhatə etmişdir. Bunlar həm geniş elmi araşdırma üçün informasiya minimumunu ödəmək baxımından qiymətlidir; həm də Göyçə sənətkarlarının şəxsiyyəti və irsi haqqında məlumatların zənginləşməsi üçün az əhəmiyyət daşıyır.

Aşıq sənətindən bəhs edən əsərlərində F.Köprülü, Ə.Cəfəroğlu, S.Sakaoglu, Ö.Oğuz, B.Nejat, N.Onk kimi türk alimləri Azərbaycan, o cümlədən, Göyçə aşıqlarından da az-çox bəhs etmiş, Azərbaycan aşıq poeziyasına dair maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Göyçə aşıq mühitinin öyrənilməsi və təqdimi ilə bağlı bizim ardıcıl araşdırmalarımız vaxtilə Ermənistanın və Azərbaycanın dövrü mətbuatında, elmi jurnal və məcmuələrində nəşr olunub.

Oxuculara təqdim olunan “Göyçə aşıqları və el şairləri” kitabı üç cildə ibarətdir. Birinci cildə Göyçə aşıq mühitinin Miskin Abdal və digər ilk məlum simalarından başlamaqla Aşıq Ələsgərədək olan mərhələdə yazıb-yaratmış nümayəndələrinin yaradıcılığından əldə etdiyimiz materiallar toplanmışdır. İkinci cildə Aşıq Ələsgərdən başlamaqla Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Göyçədə fəaliyyət göstərmiş el sənətkarlarının, üçüncü və dördüncü kitablarda isə Sovet hakimiyyəti illəri və çağdaş dövrümüzün Göyçə aşıqlarının yaradıcılıq örnəkləri təqdim olunacaqdır.

Kitablarda Göyçənin qüdrətli saz-söz ustaları haqqında geniş elmi oçerklər, eləcə də təqdim olunan hər bir sənətkar haqqında məlumatlar da verilmişdir.

OZAN HEYDƏR

Saz-söz xiridarlarının dediklərindən məlum olur ki, Ozan Heydər XV əsrdə Dərəçiçək mahalının Ozanlar kəndində dünyaya gəlib. Kamil saz-söz ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Deyilənlərə görə, bir sıra saz havaları (“Heydəri”, “Saritel”, “Baş Saritel” və b.) onun adı ilə bağlıdır. Bu havaların Ozan Heydər tərəfindən yaradılması haqqında el arasında maraqlı rəvayətlər dolaşmaqdadır.

Ozan Heydərin adındakı ozan ad-titulu daha çox şərti xarakter daşıyır. Əslində bu “ozan” da sufi aşığıdır və burada ozan ad-titulu iki mənanı ifadə edir:

1. Sənət tipi kimi klassik aşığı sənətini;
 2. Aşığı sənətinin əski deyiliş formasını;
- Bura üçüncü bir ehtimal da əlavə olunur;
3. Ozanlıqdan sufiliyə, təriqətə daxil olan sənətçilər.

Bu, tamamilə, mümkündür. Çünki təriqətdə olan sufi dərvişlərin müxtəlif sosial status daşması şübhə doğurmur. Əlbəttə, aşığı öz başlanğıcında sənət hadisəsi deyil, dini-mistik mahiyyətli bir hadisə təriqət hadisəsidir.

Bu mənada haqq aşığıyınə meyl edən əski ozanların sənətçi adının ozan adının yaşatması tamamilə mümkün və təbii idi.

Ozan Heydərin düzüb-qoşduqları zamanında toplanıb yazıya alınmadığından bu böyük sənətkarın ədəbi irsi tam öyrənilməmiş, şeirlərinin çoxu itib-batmışdır. Ozan Heydərin günümüze ancaq iki gəraylısı gəlib çatmışdır. Ancaq bu şeirlər də onun qeyri-adi istedadından, böyük ürfan adamı olmasından soraqlar verməkdədir. Onlarda “Ələstdən ruhu şad olmaqla” Tanrıya yetməyin, “mövlanı mədh etməməklə” şeytana yetməyin, “Məhəmmədə biətlə Qurana yetməyin” dərin bir sufi simvolikası və semantikasını vardır. Ruhun ilkin məkanından (bəzmi ələstdən) sonadək (məşərədək) gedən yolun sufi fəlsəfəsi və irfani poetik ifadəsi çox mükəmməl şəkildə təqdim

olunur. Bu şeir örnəyi təsəvvüf poeziyasının kamil örnəklərindən sayıla bilər.

“Gəlməz” rədifli gəraylıda da “vəhdəti-vücuda” ideyasının Tanrı və insan münasibətləri, Tanrı sevgisi (ilahi eşq), haqqa qovuşmaq istəyi olduqca uğurlu bir poetik duyğu şəklində təqdim olunur.

Burada ruhun Tanrıya qovuşması üçün ondan imdad dilənir, bu iltimas yerinə yetirilmədikdə ölüm mələyi (cəllad işarəsi altında Əzrayıl) arzulandır. Çünki bu gerçək aşiqin fiziki faciəsi bütün hallarda fəna əhlinə çevrilməyə, Tanrıya qovuşmağa, ona əbədi həyat qazandıрмаğa xidmət edir.

Ozan Heydər pərisinin dərd əhli olduğunu dilə gətirsə də, onun qeyri-adiliyini də biruzə verir: sirrin kimsəyə bildirmir, gözlərindən yaş axır. Elə buna görə də böyük şairin qəlbi qan ağlayır. Amma pərisi bir dəfə də olsun onu güldürüb sevindirməyə gəlmir. Həm də pəri-məşuqə haqqı görüb tanıyandı – qanlı cəllad olsa da, onu – aşiqi öldürməyə də tələsmir.

Gəraylıdan da görüldüyü kimi, burada urfani bir sevgidən ilahi eşqdən söhbət gedir. Təsadüfi deyildir ki, şeirdə qəm-kədər motivi tünd boyalarla verilsə də bu sevginin ünvanı haqqa doğru süslənmiş yolları aydınca sevilməkdədir.

Ozan Heydər Göyçə aşiq mühitinin təşəkkülündə misilsiz xidmətləri olmuşdur.